

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра

на тему: ФІНАНСОВІ КРИЗИ У ФРАНЦІЇ XVIII СТ.

Виконав: студент навчальної групи ІСТ 21-2
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Журавльов К.Ю.

(прізвище та ініціали)

Керівник д. іст. наук Морозов О. В.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент Шуляк С.В., к. політ.

наук кафедра міжнародних відносин Університету

митної справи та фінансів

(науковий ступінь, вчене звання,

прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Журавльов К.Ю. Фінансові кризи у Франції XVIII ст. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2025. — 63 с.

Робота присвячена дослідженню фінансових криз у Франції XVIII століття, їх причин, особливостей перебігу та ролі в дестабілізації політичної системи Старого режиму. Особлива увага зосереджена на двох ключових кризових епізодах — краху фінансової системи Джона Ло у 1720 році та бюджетній катастрофі 1780-х років напередодні Великої французької революції.

У дослідженні розглянуто соціально-економічну структуру Франції XVIII століття, стану нерівність у системі оподаткування, неспроможність монархії здійснити фіскальні реформи, а також взаємозв'язок між фінансовою нестабільністю та делегітимацією абсолютистської влади. Проаналізовано позиції провідних європейських і українських істориків, зокрема щодо структурної кризи фіскальної системи, моральної недовіри до держави та впливу ідей Просвітництва на формування публічного дискурсу.

Робота базується на широкому колі історичних джерел, мемуарів сучасників, офіційних документів та наукових досліджень. Отримані результати дозволяють глибше осмислити передумови Французької революції та продемонструвати, що фінансові кризи стали не лише її економічним тлом, а й прямою політичною причиною та моральним виправданням революційного зламу.

Ключові слова: Франція XVIII століття, фінансова криза, Старий режим, Джон Ло, податкова система, державний борг, Французька революція, фіскальні реформи, соціальна нерівність.

ANNOTATION

Zhuravliov K. V. *Financial Crises in France in the 18th Century*.

Bachelor's qualification thesis for obtaining the educational degree "Bachelor" in specialty 032 "History and Archaeology." University of Customs and Finance, Dnipro, 2025. 72 pages.

This thesis is dedicated to the study of financial crises in 18th-century France, their causes, features, and role in the destabilization of the political system of the Ancien Régime. Special attention is paid to two key episodes: the collapse of John Law's financial system in 1720 and the fiscal catastrophe of the 1780s preceding the French Revolution.

The study explores the socio-economic structure of France during the 18th century, the class-based inequality in the taxation system, the monarchy's inability to implement fiscal reforms, and the connection between financial instability and the erosion of absolutist legitimacy. It analyzes the views of leading European and Ukrainian historians on the structural crisis of the fiscal system, moral distrust toward the state, and the influence of Enlightenment ideas on public discourse.

The research is based on a wide range of historical sources, including memoirs of contemporaries, official documents, and scholarly works. The findings allow for a deeper understanding of the preconditions of the French Revolution and demonstrate that financial crises were not merely its economic background but also a direct political trigger and moral justification for revolutionary change.

Keywords: 18th-century France, financial crisis, Ancien Régime, John Law, taxation system, public debt, French Revolution, fiscal reforms, social inequality.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ФРАНЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ:	
ПЕРЕДУМОВИ ФІНАНСОВИХ КРИЗ.....	10
1.1. Соціально-економічна структура французького суспільства напередодні криз.....	10
1.2. Особливості державних фінансів та податкової політики у Франції XVIII ст	17
Висновок до 1 розділу	24
РОЗДІЛ ІІ. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ ФІНАНСОВИХ КРИЗ У ФРАНЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ	27
2.1. Фінансова криза 1720 року: справа Джона Ло та її вплив на економіку	27
2.2. Криза державних фінансів напередодні Французької революції (1780-ті рр.)	35
Висновок до 2 розділу	45
РОЗДІЛ ІІІ. ФІНАНСОВІ КРИЗИ ЯК СИМПТОМ І ЧИННИК КРИЗИ СТАРОГО РЕЖИМУ У ФРАНЦІЇ.....	49
Висновок до 3 розділу	53
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Актуальність: XVIII століття було переломним етапом в історії Франції, який позначився масштабними соціально-економічними та політичними змінами. Саме впродовж цього століття сформувалося підґрунтя для Великої Французької революції 1789 року — події, яка стала поворотною не лише для самої Франції, а й для усієї європейської цивілізації. Однією з головних передумов революційного вибуху стали глибокі фінансові проблеми держави, що накопичувалися десятиліттями. Саме фінансові кризи XVIII століття стали каталізатором перетворень, які спричинили крах абсолютизму та перехід до нового політичного устрою.

Фінансова система Франції у XVIII ст. була надзвичайно вразливою: вона характеризувалася надмірною централізацією, соціально несправедливою податковою системою, високим рівнем державного боргу, неефективністю фінансового адміністрування та значною залежністю від зовнішніх і внутрішніх позик. У поєднанні з затратною зовнішньою політикою, частими війнами (зокрема Війною за австрійську спадщину, Семирічною війною, участю у Війні за незалежність США) та непередуманими реформаторськими спробами окремих міністрів-фінансистів, ці чинники спричинили серію системних фінансових криз. Особливо значущими серед них є крах фінансової схеми Джона Ло у 1720 році та криза державних фінансів у 1780-х роках, яка врешті-решт призвела до революційного вибуху.

Актуальність дослідження зумовлена не лише потребою в осмисленні причин однієї з найглибших криз в історії Франції, але й можливістю порівняльного аналізу історичних і сучасних економічних процесів. У контексті глобальної нестабільності XXI століття, зокрема фінансових потрясінь 2008 року, енергетичних і бюджетних криз, досвід XVIII століття може бути цінним джерелом для розуміння того, як фінансова недалекоглядність і структурна нерівність можуть призвести до загальнонаціональної катастрофи. Аналіз історичних фінансових провалів дає змогу

сформуванати ширше уявлення про взаємозв'язок економічної політики, соціальної справедливості та стабільності державних інституцій.

Таким чином, дослідження фінансових криз у Франції XVIII століття є надзвичайно актуальним як для історичної науки, так і для економічної та політичної аналітики. Воно дозволяє виявити глибинні причинно-наслідкові зв'язки між фінансовими процесами та структурними змінами в суспільстві, а також сприяє більш глибокому розумінню ризиків, пов'язаних з недосконалістю фінансової політики у будь-яку епоху.

Об'єктом дослідження є фінансова система Французького королівства у XVIII столітті як сукупність економічних інститутів, державних механізмів управління доходами та витратами, податкових практик, грошово-кредитних інструментів, а також політичних і соціальних факторів, що впливали на формування та реалізацію фінансової політики. Вивчення об'єкта дозволяє всебічно проаналізувати, яким чином функціонувала фінансова структура держави в умовах постійного дефіциту бюджету, воєнних кампаній та спроб модернізації.

Предметом дослідження є безпосередньо фінансові кризи, які охопили Францію протягом XVIII століття, з особливою увагою до двох ключових епізодів: фінансової афери Джона Ло у 1720 році та кризи державних фінансів у 1780-х роках, що стала одним із вирішальних чинників Французької революції. У межах предмету розглядаються причини виникнення криз, механізми їх розгортання, реакція держави та суспільства, економічні та політичні наслідки, а також уроки, які ці події залишили для наступних поколінь.

Метою дослідження є комплексне вивчення фінансових криз у Франції XVIII століття шляхом виявлення їх соціально-економічних передумов, аналізу конкретних етапів і проявів кризових процесів, а також оцінки їх впливу на трансформацію державного устрою, соціальних відносин та політичної системи напередодні революційних подій. Реалізація цієї мети дозволить не лише глибше осмислити внутрішню нестабільність старого режиму, а й провести паралелі з сучасними викликами фінансової політики.

Для досягнення поставленої мети у дослідженні передбачено виконання таких завдань:

- Охарактеризувати соціально-економічну структуру французького суспільства напередодні фінансових криз, зокрема структуру поділу на стани, особливості аграрного устрою, функціонування привілейованих і непривілейованих класів, а також роль буржуазії у зростаючій економічній напрузі;
- Дослідити систему державних фінансів та податкової політики Франції у XVIII ст., зокрема джерела державних доходів, розподіл податкового тягара, функціонування податкових органів, роль фермерської системи збору податків та вплив воєнних витрат на бюджетну політику;
- Проаналізувати фінансову кризу 1720 року, спричинену діяльністю Джона Ло, дослідивши запровадження паперових грошей, спекуляції з акціями компанії Міссісіпі, утворення фінансової бульбашки, її крах та соціально-економічні наслідки для Франції;
- Розглянути кризу державних фінансів у 1780-х роках напередодні Французької революції, приділяючи увагу зростанню державного боргу, провалу спроб фінансових реформ (Тюрго, Неккер, Калонн), опору привілейованих станів та фінансовому безвиході, що призвела до скликання Генеральних штатів у 1789 році;
- Визначити наслідки фінансових криз для політичного та соціального розвитку Франції, зокрема вплив на делегітимацію монархії, радикалізацію суспільства, формування революційної ситуації, а також оцінити роль фінансової нестабільності в краху абсолютистського режиму.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Французького королівства XVIII століття в його адміністративно-політичних кордонах того періоду. Йдеться насамперед про метрополію — історичну територію материкової Франції, включно з такими регіонами, як Іль-де-Франс, Бургундія, Бретань, Прованс, Гієнь, Лангедок, Нормандія та інші, які були частиною централізованої держави на чолі з абсолютною монархією. Дослідження зосереджується на фінансовій політиці

центрального уряду, механізмах фінансового адміністрування, діяльності королівських чиновників, а також впливі державних фінансів на соціально-економічний стан різних верств населення в межах Французької держави. У меншій мірі розглядається вплив політики метрополії на фінансові процеси в колоніях, оскільки вони не є предметом безпосереднього аналізу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку XVIII століття, а саме з 1715 року — моменту смерті короля Людовика XIV, що позначив завершення епохи абсолютної монархії в її класичному вигляді та відкрив новий етап у фінансовій історії Франції, — і до початку Великої Французької революції у 1789 році. Цей період є ключовим для вивчення, оскільки включає кілька значущих етапів фінансової нестабільності, які мали суттєвий вплив на соціально-політичну ситуацію в країні.

Особливу увагу приділено двом кризовим епізодам:

- 1720 рік — фінансова криза, пов'язана з реформами Джона Ло, які мали на меті оздоровити економіку через запровадження паперових грошей і створення банківсько-емісійної системи, однак призвели до масштабної спекулятивної бульбашки та колапсу довіри до фінансових інститутів;
- 1780-ті роки — період глибокої бюджетної та кредитної кризи, викликаній накопиченням державного боргу, провалом реформ фінансових міністрів та посиленням соціального напруження, що безпосередньо передувало революційним подіям.

У процесі підготовки дослідження було використано комплекс сучасних наукових методів, що дозволяють всебічно охопити складне соціально-економічне явище фінансових криз у його динаміці:

- Історико-описовий метод застосовано для реконструкції основних елементів фінансової системи Франції XVIII століття, характеристик державного

бюджету, податкових інструментів та організаційної структури фінансової адміністрації;

- Порівняльно-історичний метод використано для аналізу подібностей і відмінностей між кризовими явищами 1720 та 1780-х років, що дозволяє виокремити сталі чинники фінансової нестабільності та специфіку окремих періодів;
- Аналітичний метод дозволив виявити структурні причини фінансових провалів, такі як нерівномірне податкове навантаження, неефективна політика запозичень, надмірна залежність від воєнних витрат;
- Метод системного аналізу забезпечив можливість комплексного дослідження взаємозв'язків між економічними, соціальними та політичними чинниками, що сприяли розгортанню криз, а також оцінки їхнього впливу на трансформаційні процеси в державі.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні принципи історичної науки — історизм, об'єктивність та критичний аналіз джерел. Принцип історизму дозволяє розглядати події в контексті конкретного часу, простору та суспільно-політичних умов; принцип об'єктивності забезпечує неупереджене висвітлення причинно-наслідкових зв'язків; критичний аналіз джерел дозволяє перевірити достовірність та верифікувати наративи як офіційної, так і опозиційної історіографії.

Теоретичну базу дослідження становлять праці відомих французьких, європейських та українських істориків, економістів, філософів та політологів, які вивчали фінансову історію Франції XVIII століття, зокрема роботи Жана Тюлуара, Еріка Хобсбаума, Франсуа Фюре, Альфреда Коббана, Роже Шарт'є, а також аналітичні узагальнення, пов'язані з доктринами епохи Просвітництва, що впливали на економічну політику королівської влади.

Історіографія: Проблематика фінансових криз у Франції XVIII століття займає помітне місце в європейській та світовій історичній науці, оскільки ці явища є ключовими для розуміння передумов Французької революції та трансформації старого режиму. Історіографія даного питання охоплює широкий спектр досліджень,

що поєднують економічну історію, політичну аналітику, соціальну теорію та ідеї Просвітництва.

Перші ґрунтовні оцінки фінансових труднощів Франції XVIII століття з'явилися вже у працях сучасників подій, зокрема економістів та політичних діячів тієї доби. Наприклад, Жак Неккер — генеральний контролер фінансів у 1780-х роках — у своїх творах, зокрема в *Compte rendu au roi* (1781) [39], намагався дати офіційну оцінку стану державного бюджету, одночасно впливаючи на громадську думку. Його праці є джерелом як економічної інформації, так і політичної пропаганди.

У XIX столітті французькі історики, такі як Франсуа Гізо та Жюль Мішле, розглядали фінансові проблеми XVIII століття у ширшому контексті політичного занепаду монархії. Вони зосереджувалися на моральному занепаді правлячих класів та безвідповідальності абсолютної влади. Однак їхні праці часто були ідеологічно забарвлені, що вплинуло на інтерпретацію економічних процесів.

У XX столітті історіографія значно збагатилася завдяки розвитку економічної історії як окремої дисципліни. Одним із найвпливовіших істориків цього напрямку був Ерік Хобсбаум, який у своїй концепції "довгого XVIII століття" розглядав фінансові труднощі Франції як частину ширшої європейської кризи старих феодальних структур. Хобсбаум наголошував на ролі структурної нерівності та неефективності абсолютизму у фінансовій сфері.

Вагомий внесок у вивчення фінансів старого режиму зробив П'єр Гугон (*Pierre Goubert*) [27], представник "Аналів", який зосереджував увагу на довготривалих соціально-економічних тенденціях, включаючи аграрну економіку, демографічні зрушення та податковий тиск. У його дослідженнях фінансові кризи розглядалися не як суто фіскальні явища, а як елементи глибших соціальних змін.

Сучасна французька історіографія представлена працями таких дослідників, як Жан Тюлуар, Роже Шарт'є, Франсуа Фюре, які поєднують політичну історію з соціально-економічним аналізом [3]. Зокрема, Фюре вважав фінансову кризу 1780-х

років не лише результатом невдалого управління, а й проявом системної кризи легітимності монархічної влади.

У міжнародному контексті важливими є дослідження Тімоті Блейна (*Timothy Tackett*) [47], Саймона Шами (*Simon Schama*) [43] та Джозефа Бьордона [17], які аналізують фінансові кризи в контексті загальноєвропейської модернізації, зміни ідеологічних парадигм та формування політичної громадськості. Особливе місце у їхніх дослідженнях займає критика спроб реформ, які, попри свою прогресивність, нашкодили на опір привілейованих станів.

Українська історіографія приділяла менше уваги темі фінансів дореволюційної Франції, однак у працях українських науковців з історії Європи XVIII століття (зокрема О. Чорного, С. Кульчицького, Н. Яковенко) [13] простежується інтерес до аналізу соціальних і політичних передумов революційних зрушень, у межах яких фінансові кризи виступають як чинник системної дестабілізації.

Загалом, сучасна історіографія визнає, що фінансові кризи XVIII століття у Франції були не лише наслідком поганого управління або технічних помилок, а мали глибокі соціально-економічні й політичні причини. Більшість дослідників погоджуються, що саме неспроможність адаптувати фіскальну систему до потреб модернізації суспільства стала однією з причин краху старого режиму.

Структура роботи: дипломна робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, 2 розділів та 4 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (50 найменування), додатки. Загальна кількість сторінок 63.

РОЗДІЛ I. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ФРАНЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ: ПЕРЕДУМОВИ ФІНАНСОВИХ КРИЗ

1.1. Соціально-економічна структура французького суспільства напередодні криз

Питання соціальної стратифікації та економічної організації французького суспільства напередодні Французької революції привертало увагу багатьох провідних істориків. У європейській історіографії сформувалися кілька основних підходів до аналізу цієї теми — від марксистської інтерпретації класової боротьби до аналітичного підходу «школи Анналів», який наголошував на довготривалих соціально-економічних тенденціях [2, с. 312].

Одним із перших дослідників, які спробували систематизувати соціальну структуру передреволюційної Франції, був Франсуа Гізо (François Guizot), представник ліберальної історіографії XIX століття [28]. У своїх працях він акцентував увагу на конфлікті між третьою верствою — особливо буржуазією — і привілейованими станами, розглядаючи цей конфлікт як головну рушійну силу революційних подій.

У XX столітті значний вплив на вивчення цієї тематики справили представники французької школи "Анналів", зокрема П'єр Губер (Pierre Goubert) [27] та Емманюель Ле Руа Ладюрі (Emmanuel Le Roy Ladurie). Вони вивчали соціально-економічні структури на основі демографічної, аграрної та податкової статистики, аналізуючи довготривалі процеси, які призвели до кризи традиційного суспільного ладу. Губер у своїй праці *«Людовік XIV та двадцять мільйонів французів»* наголошував, що французьке суспільство залишалося глибоко феодальним, з великою кількістю локальних відмінностей і нерівностей, попри централізацію влади.

Жорж Лефевр (Georges Lefebvre) [37], один із провідних марксистських істориків Французької революції, розглядав соціальну структуру XVIII століття крізь призму класової боротьби. У своїй концепції він виділяв селянське невдоволення як головний чинник підриву феодального ладу. Він підкреслював

роль «селянської революції» як основи загальнонаціонального революційного руху 1789 року.

Історик Альфред Коббан (Alfred Cobban), навпаки, виступив із критикою марксистської інтерпретації, стверджуючи, що Французька революція не була буржуазною в класичному сенсі. У своїй тритомній праці *«Соціальна історія Французької революції»* він звертав увагу на складність і неоднорідність третього стану, вказуючи, що буржуазія не завжди виступала як єдиний клас з чітко окресленими інтересами. Він також підкреслював роль ідей, політичної культури та психологічного стану суспільства як важливих факторів революційної ситуації.

Сучасні французькі історики, зокрема Франсуа Фюре (François Furet) та Роже Шарт'є (Roger Chartier) [20], поєднують соціально-економічний аналіз із вивченням політичної культури та дискурсивних практик. Фюре наголошував, що передреволюційне французьке суспільство було охоплене не лише економічною кризою, а й глибокою кризою легітимності монархічного устрою. У його баченні соціальні структури старого режиму не лише були нерівними, а й втратили символічну й політичну підтримку у значної частини населення, особливо серед освічених верств третього стану.

У англomовній історіографії важливе місце посідають роботи Саймона Шама (Simon Schama) [44] та Тімоті Таккета (Timothy Tackett) [48]. Шама, зокрема, у своїй книзі *«Громадяни: хроніка Французької революції»* звертає увагу на моральний та культурний вимір соціального конфлікту. Він розглядає третій стан як складне явище, де перетиналися амбіції буржуазії, злиденність селянства і зростаюче почуття політичної несправедливості.

В українській історіографії ця тематика висвітлюється менш активно, але в працях Наталі Яковенко, Олександра Чорного, Станіслава Кульчицького простежується інтерес до проблеми соціальної стратифікації Європи доби ранньої модерності [15, с. 368]. Вони визнають, що саме фіскальний гніт, станові привілеї та неефективна централізована бюрократія були визначальними у формуванні передреволюційної ситуації у Франції.

На початку XVIII століття соціально-економічна структура Франції залишалася переважно феодальною, незважаючи на окремі прояви економічної модернізації. Французьке суспільство того часу було жорстко стратифікованим, поділеним на три основні стани: духовенство (перший стан), дворянство (другий стан) та третій стан, до якого належала більшість населення — селяни, ремісники, міщани, буржуазія. Така ієрархічна структура не лише визначала соціальні ролі та обов'язки, а й була тісно пов'язана з податковими обов'язками, доступом до влади та правовим статусом окремих груп населення.

Перший стан — духовенство — становив незначну частину населення, але володів значними привілеями. Його представники контролювали великі земельні володіння, не сплачували податків державі й отримували десятини з доходів селян. Водночас сам стан був неоднорідним: вищі ієрархи Церкви (архієпископи, абати) походили з аристократичного середовища, тоді як нижче сільське духовенство жило в умовах, близьких до селянських. Незважаючи на формальну належність до стану привілейованих, між верхівкою й низами духовенства існувало значне соціальне розшарування, що в майбутньому відіграло важливу роль у політичній кризі 1789 року [1, с. 478].

Другий стан — дворянство — також користувався широкими правами і пільгами. Вони були звільнені від основних прямих податків, зокрема талі (основного податку на селян), мали виключне право обіймати вищі посади в армії, адміністрації, судовій системі. Як і духовенство, дворянство володіло великими земельними угіддями, з яких отримувало ренту. Однак і тут існувала значна внутрішня диференціація. Старе спадкове дворянство (*noblesse d'épée* — «дворянство меча») часто втрачало економічну міць і залежало від державної служби [3, с. 228]. Натомість зростало так зване «дворянство мантиї» (*noblesse de robe*), яке здобувало дворянський статус завдяки купівлі посад у судовій системі чи адміністрації, і тісно пов'язувалося з новою фінансовою буржуазією. Це створювало напругу між старою аристократією та новими елітами, які почали конкурувати за вплив у державі.

Найчисленнішим і найменш привілейованим був третій стан, який охоплював близько 97% населення країни. Його основу становили селяни, які перебували під важким тягарем феодалних повинностей і державних податків. Більшість селян не володіли землею, працювали на орендованих ділянках або були обтяжені традиційними феодалними податками, включаючи ренту, баналії (обов'язкове користування млином, пекарнею чи виноробнею сеньйора), а також десятини на користь Церкви. Їхнє економічне становище значно погіршувалося у роки неврожаю, через інфляцію, зростання податкового тиску та зловживання місцевої адміністрації. У міському середовищі третій стан був більш різноманітним. Значну частину становили ремісники, торговці, наймані робітники, а також буржуазія — економічно потужна, але політично безправна верства. Буржуазія, зокрема банкіри, юристи, фабриканти, фінансисти, активно розвивала нові економічні відносини, однак залишалася поза сферою державного управління та прийняття рішень. Саме ця частина третього стану у другій половині XVIII століття стала рушієм інтелектуальної та політичної критики старого режиму, переймаючи ідеї Просвітництва та вимоги політичного представництва [4, с. 360].

Слід також згадати про особливу роль Парижа та інших великих міст як центрів зростаючої соціальної напруги. Урбанізація сприяла концентрації економічної активності, але також породжувала глибоку нерівність, безробіття та злидні. У поєднанні з нездатністю влади забезпечити ефективне управління та соціальну мобільність це створювало передумови до масштабного соціального вибуху.

Таким чином, соціально-економічна структура Франції XVIII століття була глибоко нерівною, з домінуванням привілейованих станів, на які не поширювався фіскальний тягар. Уся податкова та соціальна вага фактично покладалася на плечі третього стану, особливо селянства та міської бідноти. У таких умовах будь-які спроби реформ без одночасної трансформації соціальної системи прирікалися на опір з боку еліт і не могли дати довгострокового ефекту. Саме ця внутрішня структурна напруга стала ґрунтом, на якому визріли фінансові кризи XVIII століття

— спершу у вигляді банкрутства фінансових схем, а згодом — у формі повної делегітимізації королівської влади.

Попри збереження феодальної структури, у Франції XVIII століття вже спостерігалися ознаки переходу до ринкової економіки, що зумовлювалося зростанням внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розвитком мануфактур, банківської справи та появою нових фінансових інструментів. Це створювало суперечності між старими становими порядками та новими економічними реаліями. Особливо активно економічне життя розвивалося в портових містах, таких як Бордо, Нант, Марсель, а також у Парижі та Ліоні, де формувалися прошарки комерційної та фінансової буржуазії. Вони дедалі активніше прагнули не лише економічного впливу, а й політичного визнання [5, с. 344].

Варто окремо відзначити, що третій стан також включав інтелігенцію: лікарів, юристів, письменників, викладачів — людей, які стали носіями ідей Просвітництва. Саме вони ставили під сумнів легітимність станової нерівності, догматизм Церкви та неефективність абсолютистської монархії. Цей інтелектуальний рух, посилений економічними утисками, створював ґрунт для революційної ідеології.

Ще одним важливим фактором соціально-економічного життя була демографічна динаміка. У XVIII столітті населення Франції значно зросло — з приблизно 20 до майже 28 мільйонів осіб. Це призводило до збільшення попиту на продовольство та інші товари першої необхідності. В умовах недостатньо продуктивного сільського господарства це викликало нестачу продовольства, підвищення цін і посилення соціальної напруги. Проблему ускладнювали кліматичні коливання, що призводили до частих неврожаїв (наприклад, "малий льодовиковий період"), що ставало причиною голоду й масового зубожіння населення [7, с. 220].

Сільське господарство — основа економіки більшості регіонів — залишалося малоефективним. У ньому переважали традиційні методи обробітку, що не забезпечували стабільного врожаю. Селяни працювали на землях, що належали сеньйорам, платили численні податки, відбували повинності та не мали можливості накопичення капіталу чи вільного обігу земельних ресурсів. Це гальмувало розвиток

аграрного сектору та перешкоджало модернізації економіки загалом. Загальну картину доповнює той факт, що в адміністративному та правовому плані Франція не була єдиним цілісним простором. Різні провінції мали окремі правові системи (*coutumes*), податкові пільги, внутрішні митні кордони та власні станові органи. Це ускладнювало централізоване управління та створювало нерівність між регіонами. Наприклад, південь країни (*de pays d'états*) мав більше прав на самоуправління, ніж північ (*pays d'élections*), що викликало численні фінансові та політичні конфлікти в межах однієї держави.

Особливої уваги заслуговує й феномен т. зв. "фермерів загального податку" (*fermiers généraux*) — осіб чи компаній, які від імені короля збирали податки з населення, залишаючи собі частину прибутку. Ця система призводила до масштабних зловживань, оскільки податкові фермери мали практично необмежену владу на місцях, а держава втрачала контроль над реальними фінансовими потоками [2, с. 312].

Таким чином, фінансове навантаження лягало на найбідніших, тоді як заможні верстви — духовенство, дворянство та навіть багаті купці — користувалися пільгами або уникали оподаткування.

Таблиця 1.1

Соціально-економічна структура Франції XVIII століття

Стан/Група	Кількість населення	Соціально-економічна роль	Привілеї/Обмеження	Фінансове навантаження
Перший стан (духовенство)	~130 тис. (0,5%)	Володіння великими земельними маєтками, контроль за освітою, благодійністю та духовним життям населення	Звільнення від основних податків (таких як талья), право збору десятини	Сплачували добровільні внески до скарбниці (<i>don gratuit</i>), але не регулярні податки
Другий стан (дворянство)	~300-400 тис. (1,5–2%)	Власники землі, офіцери армії, державні чиновники, судді; політична еліта та носії феодальних прав	Звільнення від податків, право на феодальні збори з селян	Звільнення від талії, мінімальні податки, часто брали участь у державних фінансах як кредитори

Третій стан	~26 млн (97–98%)	Селяни, міщани, буржуазія, робітники, інтелігенція; основні виробники матеріальних благ	Відсутність політичних прав, зобов'язані підкорятись становим привілеям	Несли основний податковий тягар (талья, габель, десятину, корвеї, феодальні повинності)
• Селяни	~80% населення	Основна маса населення; займались сільським господарством	Працювали на землі, часто без права власності, підпорядковувались сеньйорам	Високе податкове навантаження, натуральні повинності та орендні платежі
• Міська біднота	~10–15% міського населення	Ремісники, наймані працівники, дрібні службовці	Залежні від роботодавців, нестабільне економічне становище	Обмежені можливості ухилення від податків
• Буржуазія (комерційна, фінансова)	~2–5% населення	Купці, банкіри, підприємці, юристи; розвивали економіку, кредитно-фінансову систему, мануфактури	Відсутність політичного впливу, але часто мали економічну вагу	Сплачували податки, мали іноді привілеї через викуп посад або королівські ліцензії
• Інтелігенція (освічені прошарки)	частина міського населення	Поширювали ідеї Просвітництва, критику станової нерівності, виступали за реформи	Формально належали до третього стану, але мали культурну вагу	Також підпадали під податкове навантаження

Уся ця багатогранна соціально-економічна система виявляла ознаки глибокої стагнації стаут основою для майбутніх фінансових криз і революційних перетворень.

Рис.1.1

Ілюстрація соціально-економічної структури Франції XVIII століття

1.2. Особливості державних фінансів та податкової політики у Франції XVIII ст.

Питання функціонування фінансової системи Франції в XVIII столітті є одним з ключових у європейській історіографії, оскільки саме фінансова криза була тією пружиною, яка запустила механізми делегітимації абсолютистського ладу та зумовила початок Французької революції. Значна частина досліджень присвячена аналізу структури державного бюджету, податкової політики, боргового навантаження та спроб фінансових реформ [8, с. 487].

Одним із перших авторів, які ще за життя спробували дати оцінку фінансовому стану Франції, був Жак Неккер (Jacques Necker) — генеральний контролер фінансів у 1780-х роках. У своїй знаменитій праці *Compte rendu au roi* (1781) він уперше публічно представив звіт про стан державних фінансів, намагаючись створити ілюзію стабільності, попри хронічний дефіцит. Його аналітичні спроби хоч і мали пропагандистський підтекст, однак стали важливим джерелом для подальших дослідників [39, с. 62].

Історіографія XIX століття, представлена працями таких авторів, як Жюль Мішле (Jules Michelet) та Франсуа Гізо, розглядала фінансові проблеми як наслідок морального занепаду абсолютної монархії. Вони підкреслювали несправедливість фінансового тиску на третій стан, але ще не використовували методів системного економічного аналізу. Кардинальні зміни в підході до вивчення фінансів старого режиму внесли дослідники XX століття, особливо представники школи "Анналів". П'єр Губер (Pierre Goubert) та Ернест Лабрусс (Ernest Labrousse) аналізували податкову політику не як ізольоване явище, а як частину довготривалих структур соціально-економічної нерівності [27, с. 320]. Лабрусс у своїх працях показував, як коливання цін, неврожаї та макроекономічні тенденції впливали на стійкість фінансової системи, а також доводив, що держава не могла модернізуватися без радикального перегляду системи оподаткування.

Ерік Хобсбаум (Eric Hobsbawm) у межах свого концепту "довгого XVIII століття" підкреслював, що фіскальна криза у Франції була типовою для старих феодальних структур, які не відповідали викликам модернізації [30, с. 352]. На його думку, саме невідповідність між динамічним розвитком економіки (торгівлі, фінансових інструментів) та архаїчною податковою системою стала причиною краху абсолютизму. Визначним сучасним дослідником податкової системи Франції XVIII століття є Юрген Хабермас, який у своїй концепції «публічної сфери» вказував, що прозорість фінансів стала однією з головних вимог нового, буржуазного суспільства. Саме критика закритості та неефективності фінансового адміністрування сприяла політичному радикалізму.

Особливу увагу до інституційного аспекту фінансової системи приділяє Тімоті Таккет (Timothy Tackett) [47], який аналізує, як опір дворянства реформам у сфері оподаткування (особливо спробам Тюрго, Калонна та Неккера) став каталізатором конфлікту між короною та суспільством. Він вказує на парадокс: держава потребувала реформ для свого виживання, але не мала сили подолати внутрішній спротив привілейованих еліт. Саймон Шама (Simon Schama) [44], з іншого боку, звертає увагу на емоційний вимір фіскального конфлікту. У книзі *Citizens* [43]: *A Chronicle of the French Revolution* він змальовує податкову систему старого режиму як глибоко аморальну, таку, що викликала не лише матеріальне, а й психологічне відторгнення в суспільстві. Шама наголошує на ролі ненависті до фермерів податків, яких народ вважав символом фіскального гніту.

В українській історіографії аналіз фінансової політики Франції присутній у працях Олександра Чорного, Станіслава Кульчицького, Наталі Яковенко, де фінансова система старого режиму розглядається як складова частина ширших соціальних і політичних процесів модернізації Європи [13, с.182]. Зокрема, Кульчицький акцентує на тому, що податковий тиск на третій стан був не лише засобом фіскального виживання монархії, а й інструментом збереження станової ієрархії.

Таким чином, історики різних шкіл і періодів погоджуються в одному: фінансова система Франції XVIII століття була неефективною, асиметричною та несправедливою. Вона не тільки не відповідала новим соціально-економічним реаліям, а й активно сприяла делегітимізації державної влади. Спроби реформ наштовхувалися на опір еліт, а фінансова експлуатація третього стану підірвала основи монархічного порядку. Саме ця комбінація адміністративної безпорадності, соціальної несправедливості та структурної нерівності стала фундаментом фінансових криз кінця XVIII століття.

У XVIII столітті фінансова система Франції відзначалася глибокою нерівністю, надмірною централізацією та неефективністю фінансового адміністрування. Саме це стало основою для наростання фінансових криз, що врешті-решт призвели до дестабілізації абсолютистського режиму. Особливості державних фінансів Франції в цей період проявлялися як у структурі доходів і витрат бюджету, так і в методах збору податків, організації фінансової системи та політичних практиках управління фінансами [10, с.196].

Основним джерелом державних доходів у XVIII столітті були податки, які накладалися переважно на третій стан — найбіднішу та найчисленнішу частину населення, що включала селян, міську бідноту, дрібну буржуазію, інтелігенцію. Привілейовані стани — духовенство та дворянство — або зовсім звільнялися від податкового тягара, або сплачували символічні внески, зокрема у вигляді так званого "вільного дару" (*don gratuit*), що мав швидше добровільно-пропагандистський характер, ніж реальне фінанське значення.

Податкова система була надзвичайно складною та фрагментованою. Франція не мала єдиного податкового законодавства — окремі провінції зберігали свої локальні привілеї, податкові режими, внутрішні митні кордони. Така система перешкоджала формуванню єдиного фінансового простору і знижувала ефективність наповнення державної скарбниці. Значною проблемою залишалася і неуніфікованість одиниць вимірювання, відсутність точного обліку платників, неефективне адміністрування та зловживання чиновництва [11, с. 240].

Одним із головних інструментів податкового збору була система відкupu, відома як "фермерська система" (fermage). У межах цієї моделі держава передавала право збирання податків окремим особам чи компаніям — "фермерам загального податку" (fermiers généraux) — за фіксовану плату. Фактично, фермери отримували повний контроль над фіскальними механізмами на місцях, а різницю між реально зібраними сумами та сумою, сплаченою державі, залишали собі. Це сприяло надприбуткам приватних осіб, але водночас провокувало масові зловживання, корупцію, тиск на населення та втрату державного контролю над грошовими потоками. У суспільстві податкові фермери асоціювалися з жорстокістю, жадібністю та несправедливістю — їхня діяльність викликала гостру соціальну напругу [12, с. 315].

Основними прямими податками були:

- Талья — податок на селян і частково на міське населення;
- Габель — обов'язковий податок на сіль, який вважався одним із найбільш ненависних у народі через високі ставки та нерівномірність розподілу;
- Десятина — релігійний податок, який сплачувався на користь Церкви;
- Капітація — подушний податок, що, теоретично, мав поширюватися на всі стани, але привілейовані групи його уникали;
- Внутрішні мита і акцизи — податки на перевезення товарів між регіонами, що ще більше ускладнювали торгівлю і гальмували економічний розвиток.

Таблиця 1.2

Характеристика основних прямих податків у Франції XVIII століття

Назва податку	Коротка характеристика	Хто сплачував	Особливості/Наслідки
Талья (la taille)	Прямий податок на селян і частково міське населення. Ставка визначалася адміністративно.	Третій стан (особливо селяни)	Привілейовані стани звільнені. Став непосильним у роки неврожаю. Викликав глибоке невдоволення та соціальну напругу.
Габель (la gabelle)	Примусовий податок на сіль,	Усі мешканці,	Високі ставки та нерівномірний

gabelle)	встановлений у фіксованій кількості для кожного мешканця.	окрім звільнених регіонів	розподіл. Викликав хвилю контрабанди, репресій і ненависті до уряду. Символ фіскального абсурду.
Десятина (la dime)	Релігійний податок на користь Церкви — близько 10% урожаю або доходу.	Селяни, частина третього стану	Офіційно — на благодійність, реально — на розкіш вищого духовенства. Поєднання з іншими податками створювало надмірне навантаження.
Капітація (la capitation)	Подушний податок, що мав охоплювати всі стани, з урахуванням соціального статусу.	Формально — усі стани; реально — переважно третій стан	Привілейовані верстви масово уникали сплати. Втратив ефективність як «рівний» податок. Підтвердив несправедливість фіскальної системи.
Внутрішні мита й акцизи	Податки на перевезення товарів між регіонами та на споживання окремих товарів (алкоголь, тютюн, тканини тощо).	Торговці, споживачі, виробники	Утруднювали торгівлю, ускладнювали економічні зв'язки. Породжували корупцію, зловживання з боку податкових агентів. Гальмували формування єдиного ринку.

У витратній частині бюджету домінували воєнні витрати та витрати на утримання королівського двору. Часті війни — як зовнішні (наприклад, Семирічна війна, участь у Війні за незалежність США), так і колоніальні — забирали значні ресурси з бюджету. Утримання армії, флоту, постачання, фортифікаційні роботи потребували все більше коштів, що збільшувало потребу в нових податках або позиках.

Через дефіцит бюджету Франція дедалі більше вдавалася до позик — як внутрішніх, так і зовнішніх. Поступово зростання державного боргу стало хронічною проблемою. Відсотки за раніше взятими кредитами дедалі більше тиснули на державний бюджет, фактично витісняючи інші витрати. Уряди намагалися залучати кредити від фінансової буржуазії, обіцяючи високі прибутки та привілеї, що ще більше поглиблювало прірву між державою і народом. Постійне запозичення коштів, без системної реформи податкової системи, лише відтерміновувало кризу. Спроби реформувати фінансову систему мали місце впродовж усього XVIII століття. Міністри, такі як Тюрго, Неккер, Калонн, намагалися модернізувати оподаткування, запровадити єдині податки для всіх станів, скасувати фермерську систему та підвищити прозорість державного бюджету. Проте всі ці ініціативи зустрічали жорсткий опір з боку привілейованих станів, особливо парламентів (вищих судів, контрольованих дворянством), які

блокували впровадження нововведень. Монарх не мав ані політичної сили, ані бажання йти на відкриту конфронтацію з аристократією, що в підсумку призводило до провалу реформ і наростання кризи [14, с. 204].

У підсумку, податкова політика Франції XVIII століття виявилася не лише економічно неефективною, а й соціально руйнівною. Вона створила ситуацію, в якій основний тягар утримання держави покладався на найбідніших, тоді як багаті верстви користувалися системними пільгами. Саме цей фіскальний дисбаланс, помножений на адміністративну корупцію, політичну інертність та зовнішньополітичні авантюри, став фундаментом фінансових потрясінь, що зруйнували старий порядок.

У XVIII столітті фінансова система Франції була складною, нереформованою та глибоко архаїчною. Однією з її головних характеристик залишалася структурна нерівність в оподаткуванні: привілейовані стани — дворянство й духовенство — фактично не брали участі в наповненні бюджету, тоді як третій стан, що становив близько 97% населення, ніс основне податкове навантаження. Сама податкова система була результатом історичного нашарування різночасових норм і практик, що робило її непередбачуваною, регіонально неоднорідною і вразливою до зловживань. На додачу до загальнодержавних податків існували десятки регіональних, станових, комунальних і навіть приватних зборів, що могли накладатися сеньйорами або муніципалітетами. Така мозаїчність не лише ускладнювала адміністрування, а й створювала відчуття фіскального хаосу й несправедливості серед населення [16, с. 336].

Однією з особливостей фіскальної практики було активне використання авансованих платежів та передоплат. Наприклад, податкові фермери часто сплачували фіксовану суму до королівської скарбниці наперед, а потім мали право «відбити» ці кошти будь-якими засобами. Це породжувало репресивну модель збору, що включала конфіскацію майна, тюремне ув'язнення боржників і навіть тілесні покарання. Відомі випадки, коли селян ув'язнювали за несплату кількох су, тоді як великі землевласники, маючи вплив і зв'язки при дворі, уникали навіть

мінімального оподаткування. Окрему роль у фіскальній системі відігравали «комісари з фінансів» та інтенданти, які, за формальною схемою, мали наглядати за фінансовим порядком у провінціях. Проте на практиці вони часто діяли у змові з фермерами податків або місцевими елітами, що призводило до подвійної звітності, штучного завищення зборів або навпаки — приховування доходів. Така адміністративна неефективність і корупція знижували довіру до держави і робили будь-які реформаторські зусилля марними.

У Франції того часу не існувало єдиного бюджету в сучасному розумінні. Доходи й витрати обліковувалися за численними окремими каналами: окремо — для королівського двору, армії, провінцій, Церкви тощо. Наприклад, витрати на утримання Версаля — королівської резиденції — перевищували витрати на утримання всієї армії у мирний час. Така фінансова непрозорість не дозволяла об'єктивно оцінити стан державних фінансів і сприяла штучному заниженню дефіциту у звітах для публіки [18, с. 420].

Додатковим джерелом нестабільності були спекулятивні фінансові інструменти, які почали активно використовуватися з початку XVIII століття. Зокрема, реформи Джона Ло включали випуск паперових грошей, забезпечених не золотом, а очікуваними прибутками від колоніальної торгівлі. Ці емісії сприяли знеціненню грошей, втраті довіри до банківської системи і, зрештою, краху 1720 року. Проблема знецінення валюти залишалася актуальною і в наступні десятиліття: постійна потреба у грошах змушувала уряд вдаватися до фальшування монетного стандарту — зменшення вмісту дорогоцінних металів у монетах.

Варто також згадати про поширену практику продажу державних посад — т. зв. венальність (*venalité des offices*). Держава надавала за гроші право обіймати посади в судовій або адміністративній системі, що, з одного боку, давало одноразове надходження до бюджету, але з іншого — створювало замкнений клас чиновників, які мали власні фіскальні інтереси і часто протидіяли реформам. Більше того, ці посади часто передавалися у спадок, що робило державний апарат кастовим, відірваним від реальних потреб суспільства. Нарешті, важливим аспектом стало

зростання внутрішнього державного боргу, який перетворився на окрему економічну категорію. Держава випускала облігації та інші боргові інструменти, які скуповували заможні буржуа і банкіри. Уряд не мав змоги своєчасно виплачувати відсотки, що спонукало до випуску нових боргів для погашення старих. Така боргова піраміда поступово ставала некерованою. Бюджет більше нагадував фінансову кризу в уповільненому темпі, ніж збалансовану систему [19, с. 336].

Отже, державні фінанси Франції XVIII століття були вражені системними вадами: становою нерівністю, адміністративною корупцією, неефективним адмініструванням, відсутністю прозорості та хронічною борговою залежністю. Усі ці фактори не лише створили передумови для фінансових криз, а й остаточно підірвали легітимність абсолютистської влади в очах суспільства.

Висновок до 1 розділу

Аналіз соціально-економічної структури та фінансової системи Франції XVIII століття дозволяє глибоко усвідомити ті глибинні суперечності, що стали передумовою масштабних фінансових криз і, зрештою, революційних потрясінь у другій половині століття. Суспільство Французького королівства залишалося феодально стратифікованим, з чітким поділом на три стани, де перші два — духовенство та дворянство — користувалися численними привілеями, тоді як третій стан ніс основний тягар утримання держави.

Духовенство та дворянство, хоч і становили меншість населення, мали непропорційно велику економічну, соціальну та політичну владу. Вони були звільнені від прямих податків, володіли значними земельними ресурсами, мали виключний доступ до посад у державному апараті, армії, судочинстві. Водночас третій стан — селяни, міщани, буржуазія та інтелігенція — не лише забезпечували більшість економічного продукту країни, але й стикалися з систематичними фіскальними утисками, правовою безправністю та соціальним приниженням. Зростаюча буржуазія, хоч і нагромаджувала капітал, не мала доступу до політичного представництва, що провокувало зростання протестних настроїв.

Особливе значення має вивчення фінансової політики Франції в цей період. Фінансова система виявилася не лише неефективною, а й несправедливою за самою своєю суттю. Уся податкова конструкція була побудована на фіскальній експлуатації третього стану. Прямі податки, як-от талья, габель, капітація, десятина, а також численні акцизи й внутрішні мита, створювали майже непідйомне фінансове навантаження на селянство й міських трудівників. При цьому податкова система залишалася фрагментованою, з великою кількістю локальних привілеїв і винятків, що ускладнювало її уніфікацію і сприяло соціальній нерівності [37, с. 320].

Адміністративна неефективність, корупція та зловживання з боку податкових фермерів, а також відсутність прозорого бюджетного планування призвели до системної кризи довіри до держави. Монархія, що спиралася на репресивну фіскальну модель, не змогла забезпечити стабільне функціонування державного апарату без постійного залучення позик. Зростаючий державний борг, який фінансувався шляхом випуску облігацій і продажу посад, перетворився на хронічну проблему. Бюджет був дефіцитним протягом більшості десятиліть XVIII століття. Уряд вдавався до короткострокових рішень — фінансових маніпуляцій, монетарної девальвації, випуску паперових грошей, продажу титулів — замість глибоких структурних реформ.

Таким чином, у першій половині XVIII століття у Франції сформувалася потужна система соціально-фінансового дисбалансу, яка унеможливлювала модернізацію країни без радикального перегляду основ її функціонування. Співіснування феодальних інституцій зі зростаючими ринковими елементами, економічна вага буржуазії на тлі її політичного безправ'я, надмірне податкове навантаження на продуктивні верстви та паразитизм фіскальних еліт створили умови для повільного, але нестримного визрівання кризи.

Сукупність цих факторів — станової нерівності, фіскальної несправедливості, фінансової неефективності, соціального розшарування та наростання протестних ідеологій — визначила вразливість Франції до фінансових потрясінь. Саме ця структурна слабкість стала джерелом перших масштабних криз: спочатку — краху

фінансових експериментів Джона Ло у 1720 році, а пізніше — катастрофічного дефіциту державних фінансів у 1780-х роках. Розділ I таким чином показує, що фінансові кризи Франції були не випадковими епізодами, а закономірним результатом глибокої соціально-економічної нерівності та нездатності монархічної системи до самооновлення [20, с.192].

РОЗДІЛ II. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ ФІНАНСОВИХ КРИЗ У ФРАНЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ

2.1. Фінансова криза 1720 року: справа Джона Ло та її вплив на економіку

Фінансова криза 1720 року, пов'язана з діяльністю шотландського економіста та фінансиста Джона Ло (John Law), є однією з найпомітніших економічних катастроф ранньомодерної Європи. Вона привертає пильну увагу дослідників як приклад першої масштабної фінансової бульбашки в історії Франції, що виникла на перетині монетарних експериментів, спекуляцій та державної політики. Історіографія цієї проблеми охоплює як аналіз економічних механізмів кризи, так і її політичні, психологічні та соціальні наслідки.

Одним із перших, хто ще в XVIII столітті критично осмислив діяльність Ло, був Жан-Батіст Дюмарсе (Jean-Baptiste Du Marçay) — фінансист і сучасник подій, який розглядав його систему як утопічну спробу реформувати фіскальну систему через емісію паперових грошей і спекулятивні інвестиції. Його нотатки стали джерелом для подальших критичних оцінок. У XIX столітті діяльність Ло досліджували з позицій моралі та політичної стабільності. Зокрема, Франсуа Гізо розглядав крах банку Ло як моральне падіння абсолютистської держави, яка спробувала вирішити проблему боргів шляхом фінансових маніпуляцій, але не мала достатньо адміністративного ресурсу для контролю над наслідками.

Значний прорив у вивченні цієї теми стався в XX столітті, коли історики почали застосовувати методи економічного аналізу та фінансової історії. Одним із провідних дослідників у цій сфері став Едгар Фаусетт (Edgar Faure), який у своїй праці *"John Law: Economic Theorist and Politician"* показав Джона Ло не як авантюриста, а як оригінального мислителя доби Просвітництва, що намагався запровадити елементи централізованої кредитної економіки в умовах постфеодальної монархії [22, с.262].

Анрі Сее (Henri Sée) у межах своєї праці з історії французької економіки XVIII століття детально описав економічні механізми створення та краху "*Міссісіпської компанії*", яка стала основою "системи Ло". Він підкреслював, що головною проблемою була не сама ідея емісії паперових грошей чи об'єднання державного боргу, а надмірна довіра до спекулятивного зростання акцій та слабкість державного контролю [45, с. 264].

У межах школи "Анналів" особливий внесок у дослідження зробив Фернан Бродель, який у своїй концепції "*довгого тривання*" інтерпретував кризу Ло як симптом ширших трансформацій фінансових структур у Європі. Він розглядав її не як окрему авантюру, а як ранню спробу переходу до ринкових механізмів через фінансализацію економіки. Сучасні дослідники також активно аналізують кризу 1720 року. Наприклад, Рональд Тобі (Ronald Toub) досліджував паралелі між "*мильною бульбашкою*" Джона Ло та пізнішими фінансовими кризами (зокрема кризою 2008 року), підкреслюючи схожість у механізмах формування спекулятивного попиту, втрати довіри до фінансових інструментів та різкого обвалу ринку. Він також наголошував, що саме відсутність регуляторних інститутів і соціальна недовіра зробили систему Ло вразливою [23, с. 256].

Нобелівський лауреат Роберт Лукас (Robert Lucas) у межах своєї теорії раціональних очікувань наводив приклад системи Ло як ситуації, в якій очікування гравців ринку не відповідали реальним економічним показникам, що й призвело до вибуху фінансової бульбашки. Водночас Саймон Шама в контексті загальної історії Французької революції звертав увагу на те, що криза 1720 року залишила глибоку психологічну травму в суспільній свідомості, сформувавши стійке упередження проти паперових грошей, фінансистів і централізованих банківських інститутів. Саме ця недовіра, за Шамою, надалі перешкоджала запровадженню прогресивних фінансових реформ [50, с. 290].

З українських дослідників теми Джона Ло побічно торкалися Наталя Яковенко та Олександр Чорний, аналізуючи фінансові стратегії європейських абсолютизмів у контексті модернізації. Вони розглядали систему Ло як спробу інституціональної

реформи, що в умовах станового суспільства виявилася надто новаторською і тому зазнала краху [13, с. 182].

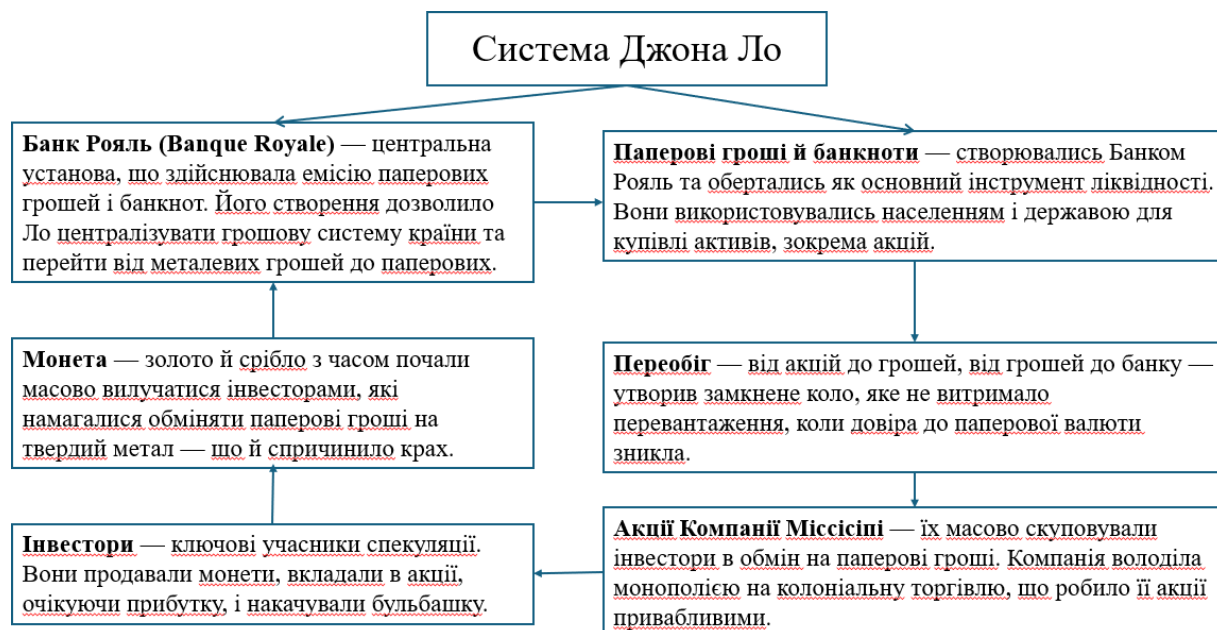
Отже, в історіографії діяльність Джона Ло оцінюється неоднозначно. З одного боку, він постає як фінансовий інженер, що передбачив сучасну кредитну економіку, з іншого — як символ спекулятивного колапсу та фіскального авантюризму. Крах його системи в 1720 році став першим серйозним сигналом неспроможності абсолютистської Франції інтегрувати нові фінансові інструменти без глибокої трансформації управлінської і соціальної системи.

Фінансова криза 1720 року, пов'язана з діяльністю шотландського фінансиста Джона Ло, стала однією з перших великих монетарно-економічних катастроф у французькій історії. Її значення полягає не лише у масштабах економічного обвалу, а й у тому, що вона виявила глибинну вразливість фінансової системи абсолютистської монархії, продемонструвавши ризики фіскального експериментаторства в умовах нереформованої соціальної структури.

Джон Ло — шотландський економіст, азартний гравець і банкір, який прибув до Франції після смерті Людовика XIV, у період регентства Філіпа Орлеанського (1715–1723). У цей час Французьке королівство переживало глибоку фінансову кризу: державний борг сягав понад 2 мільярди ліврів, бюджет був хронічно дефіцитним, а довіра до монетарної системи — підірваною.

Ло запропонував комплексну реформу, засновану на заміні обігу срібних і золотих монет паперовими банкнотами, емісію яких мало забезпечити його приватне — а згодом напівдержавне — Банк Женераль (Banque Générale). Ідея полягала в тому, що паперові гроші мали спростити розрахунки, збільшити ліквідність ринку й дозволити рефінансувати державний борг без підвищення податків. Банк розпочав роботу в 1716 році, а вже в 1718 був націоналізований і перетворений на Банк Рояль (Banque Royale), що отримав право емісії банкнот, обов'язкових до прийняття по всій країні [25, с. 296].

Графічна схема «Система Джона Ло»

Паралельно Джон Ло заснував Компанію Заходу (Compagnie d'Occident), яка пізніше об'єднала кілька торгових компаній у Компанію Міссісіпі (Compagnie du Mississippi) — монополіста на торгівлю з французькими колоніями в Америці. Її акції стали предметом масштабної біржової спекуляції. Держава дозволила викуп облігацій державного боргу за акції компанії, що спричинило надмірний попит. Протягом 1719 року курс акцій зріс у кілька разів: від 500 до понад 10 000 ліврів. Система Ло стала класичним прикладом фінансової бульбашки, коли зростання вартості активів відбувається не через реальне економічне зростання, а через спекулятивні очікування. Попит на акції підтримувався паперовими грошима, які масово випускалися Банком Рояль. Це стимулювало інфляцію, втрату довіри до паперової валюти та поступове перенасичення ринку.

Поширення оптимістичних чуток про прибутки з Луїзіани, підкріплене державною підтримкою схеми Ло, залучило тисячі інвесторів — не лише з Франції, а й з усієї Європи. Серед них були представники аристократії, буржуазії, дрібні торговці та навіть ремісники, які вкладали всі свої заощадження в акції компанії в надії на миттєве збагачення. Париж перетворився на центр спекулятивної

лихоманки, а квартал навколо вулиці Кенкампуа став символом нового «золотого віку».

У січні 1720 року Джон Ло був призначений генеральним контролером фінансів, фактично очоливши економічну політику держави. Проте вже весною того ж року система почала руйнуватися. Інвестори, які почали усвідомлювати нереальність прибутків компанії, масово вимагали обміну акцій і паперових грошей на золото та срібло. Золотовалютні резерви банку швидко вичерпалися, а емісія паперових грошей набула інфляційного характеру.

Держава намагалася втрутитися: заборонили обіг готівкових монет, зменшили їхній номінал, знецінили паперові гроші — але це лише пришвидшило паніку. Влітку 1720 року акції Міссісіпської компанії стрімко впали в ціні. Тисячі інвесторів збанкрутували, банківська система зазнала краху, а економіка країни занурилася у глибоку депресію. Джон Ло втік із Франції під загрозою арешту, а його реформи були офіційно скасовані [26, с. 228].

Крах системи Джона Ло мав глибокі й довготривалі наслідки для французької економіки та політичної культури. Насамперед це призвело до втрати довіри до паперових грошей, що на кілька десятиліть загальмувало розвиток кредитно-банківської системи у Франції. Будь-які спроби емісії паперових коштів у подальшому викликали у населення страх та опір.

По-друге, постраждали широкі верстви населення, особливо міська буржуазія, яка втратила заощадження. Це спричинило зниження внутрішнього попиту, зупинку інвестицій, зменшення обігу та падіння довіри до держави. Французька економіка опинилася у стані монетарного колапсу, який тривав упродовж кількох років.

По-третє, система Ло вплинула на адміністративну й політичну сферу. Регентство зазнало нищівної критики, а сам факт того, що іноземець мав змогу керувати фінансами Франції, підважив легітимність уряду. Було скомпрометовано саму ідею фінансової модернізації, яка відтоді асоціювалася з шахрайством і спекуляцією.

Попри катастрофічний результат, багато істориків наголошують, що Джон Ло випередив свій час: він спробував запровадити модель централізованої емісії грошей, уніфікації боргів і фіскального планування, яка згодом стане основою для сучасних фінансових систем. Його помилки полягали не в самій ідеї, а в неефективному управлінні, відсутності контролю та соціальній неготовності суспільства до нових економічних механізмів.

Фінансова система, запроваджена Джоном Ло у Франції на початку XVIII століття, була безпрецедентним експериментом, який поєднував новаторські монетарні ідеї з глибоким прагненням держави вирішити проблему хронічного дефіциту та надмірного боргового навантаження. Ця модель передбачала створення національного банку, емісію паперових грошей, об'єднання державного боргу через акціонерну компанію (Міссісіпську компанію) та стимулювання інвестиційного попиту за рахунок очікувань високих прибутків. У своїй основі система Ло стала прообразом сучасної централізованої кредитно-грошової економіки. Однак її реалізація завершилася катастрофою — фінансовим крахом 1720 року, який мав глибокі економічні, соціальні та політичні наслідки [27, с. 320].

Система Ло була сміливою, але водночас вкрай уразливою. Її фундаментальною слабкістю була відсутність адекватного державного контролю та регулювання, а також переоцінка психологічної готовності суспільства до переходу від металевих грошей до паперових активів. Ло вдалося тимчасово активізувати економіку за рахунок збільшення грошової маси та спекулятивного попиту на акції, але штучний характер цього зростання призвів до створення фінансової бульбашки. Як тільки ринок почав сумніватися у здатності держави гарантувати цінність банкнот та прибутковість компанії, довіра була втрачена. Паніка серед інвесторів, масовий обмін паперових грошей на золото і срібло, знецінення акцій і банкрутство банку стали логічним завершенням експерименту.

Попри провал, багато істориків оцінюють Ло не як шахрая чи авантюриста, а як провидця модерної фінансової системи, який намагався втілити ідеї, що випереджали свій час. У його концепції містилися елементи таких механізмів, як

державний контроль за грошовою емісією, консолідація боргу, стимулювання інвестицій, активна роль центрального банку — усе це згодом стане частиною сучасної економічної політики в розвинених державах. Проблема полягала не стільки в ідеї, скільки в контексті: феодалська структура, нереформоване суспільство, слабка адміністративна система та відсутність прозорого фінансового механізму не дозволили реформі прижитися. Система Ло виявила глибокі вади французької держави: непідзвітність, непрозорість, привілейованість еліт, адміністративну інертність. Саме цей експеримент, попри свій катастрофічний фінал, став важливою віхою у формуванні фінансової свідомості суспільства і в подальшому визначив ставлення до будь-яких спроб грошової реформи як до потенційної загрози. В історичній пам'яті Франції система Ло стала символом небезпечного поєднання економічного радикалізму з політичною безвідповідальністю [32, с. 384].

Таблиця 2.1

Оцінка фінансової системи Джона Ло у Франції (1716–1720)

Категорія	Зміст/Опис
Історичний контекст	Після смерті Людовика XIV Франція перебувала у глибокій фінансовій кризі: держборг перевищував 2 млрд ліврів, податкова система неефективна, довіра до держави підірвана.
Ініціатор та архітектор	Джон Ло — шотландець, фінансист і теоретик грошей, що переконував регента Орлеана у доцільності реформування фінансової системи через паперові гроші та акціонерний капітал.
Ключові інституції	- Банк Жeneralь → Банк Рояль (1716–1718): мав монопольне право емісії банкнот. - Компанія Міссісіпі: об'єднала колоніальну торгівлю та держборг.
Економічні цілі	- Вивести державу з боргової кризи. - Замінити дефіцитну монету паперовими грошима. - Стимулювати економічне зростання й інвестування через ринок цінних паперів.
Новаторські елементи	- Емісія паперових грошей на рівні держави. - Об'єднання боргу у вигляді акцій приватної компанії. - Використання фондового ринку для рефінансування публічного боргу.
Механізм функціонування	1. Держава консолідує борги через акції Компанії Міссісіпі. 2. Інвестори купують акції за паперові гроші. 3. Попит на акції стимулює емісію банкнот. 4. Курс акцій зростає спекулятивно.
Короткочасні ефекти	- Пожвавлення торгівлі та споживчого попиту. - Тимчасова стабілізація бюджету.

	- Різке зростання біржової активності (фінансова ейфорія).
Головні помилки системи	- Надмірна емісія паперових грошей без резервів. - Спекулятивний характер попиту на акції. - Відсутність довіри до довгострокової стабільності паперової валюти.
Причини краху	- Паніка інвесторів через сумніви у стабільності компанії. - Масовий обмін паперових грошей на золото (втрата резерву). - Держава не змогла зупинити обвал.
Економічні наслідки	- Обвал акцій та крах банку. - Знецінення грошей і знищення заощаджень населення. - Зупинка кредитування й торгівлі. - Зниження державного авторитету.
Соціальні наслідки	- Розорення тисяч інвесторів (особливо буржуазії). - Зростання недовіри до банків, фінансистів, іноземців. - Емоційна травма в суспільстві, що тривала десятиліттями.
Політичні наслідки	- Втеча Джона Ло та крах регентського уряду. - Репутаційна катастрофа для будь-яких подальших реформ. - Посилення антиурядових і антифінансових настроїв.
Фінансова спадщина	- Франція на кілька десятиліть втратила довіру до паперових грошей. - Відмова від централізованої банківської емісії до революції 1789 року.
Оцінка в історіографії	- Джон Ло як провісник сучасної грошово-кредитної системи (П. Губер, Е. Фаусетт). - Критика як авантюриста та утопіста (Ф. Гізо, С. Шама).
Загальний підсумок	- Система Ло була теоретично новаторською, але її реалізація у феодальній, нереформованій Франції виявилася передчасною і призвела до масштабної економічної катастрофи.

Отже, загальний вердикт щодо системи Джона Ло можна сформулювати так: це був новаторський, але передчасний проєкт, який, за відсутності інституційної готовності та культурного прийняття, перетворився на масштабну фінансову катастрофу. Однак у довгостроковій перспективі він залишив важливий спадок для теорії та практики економіки, показавши як потенціал, так і ризики радикальних фінансових реформ у нереформованому суспільстві.

2.2. Криза державних фінансів напередодні Французької революції (1780-ті рр.)

Проблематика фінансової кризи Франції 1780-х років, що передувала Великій французькій революції, посідає чільне місце в історіографії XVIII століття. Дослідники різних шкіл та епох неодноразово зверталися до питання причин і характеру бюджетного колапсу наприкінці правління Людовика XVI, оскільки саме фінансова неспроможність абсолютистської монархії найчастіше трактується як безпосередній каталізатор революційного вибуху. Історіографічний аналіз цього явища дозволяє побачити його не лише як результат технічного дефіциту чи нерационального управління, а як прояв глибокої соціально-політичної дисфункції старого режиму.

У марксистській традиції, яка домінувала у французькій та радянській історіографії у XX столітті, фінансова криза розглядається як етап класової боротьби між буржуазією та феодальними станами. Видатний французький історик Жорж Лефевр (Georges Lefebvre) трактував кризу державних фінансів як фінальну фазу деградації феодальної моделі господарювання та управління. На його думку, монархія опинилася у ситуації, коли старі фіскальні механізми не відповідали новим економічним реаліям, зокрема розвитку капіталістичних відносин і піднесенню буржуазного класу, який був позбавлений реального політичного впливу, але ніс головне податкове навантаження.

У роботах Ернеста Лабрусса (Ernest Labrousse), що належав до школи Анналів, проблема фінансової кризи аналізується через призму економічного довготривання. Лабрусс вважав, що хронічний дефіцит державного бюджету та наростаючий державний борг були не лише наслідком неефективного адміністрування, а й відображенням глибоких структурних протиріч між економічною активністю нового часу і фіскальним апаратом феодальної держави. Він також показав, що рецесія, викликана неврожаєм, зростанням цін на хліб та скороченням споживчого попиту, сприяла подальшій делегітимації фінансової політики монархії.

У більш пізній історіографії, особливо англomовній, спостерігається тенденція до комплексного підходу, де фінансова криза розглядається не ізольовано, а як елемент політичної, адміністративної та культурної деградації держави. Наприклад, Тімоті Таккет (Timothy Tackett) [47] вказував, що фінансова неспроможність корони не була лише бухгалтерським збоєм, а симптомом загального інституційного паралічу, де реформи, запропоновані такими міністрами як Тюрго, Неккер чи Калонн, блокувалися політичною елітою — насамперед парламентами, які були під контролем дворянства. У своїй роботі про Національні збори він підкреслює, що саме провал у спробі фінансової модернізації через відмову привілейованих станів поступитися своїм статусом остаточно зруйнував консенсус навколо абсолютистської моделі. Особливої уваги в історіографії заслуговує постать Жака Неккера, фінансиста, який двічі обіймав посаду генерального контролера фінансів у 1770–1780-х роках. Його знаменитий *Compte rendu au roi* (1781) — перший у французькій історії публічний фінансовий звіт — мав на меті створити ілюзію бюджетної стабільності, хоча в дійсності витрати перевищували доходи через військову участь у війні за незалежність США. Історики, як-от Пітер Кеммел (Peter Campbell), відзначають, що політика Неккера, попри прозорість і бажання реформи, не торкалася структурного ядра проблеми — тобто нерівномірного розподілу податкового тягара [39, с.62].

Саймон Шама (Simon Schama) у своїй праці *Citizens* підходить до фінансової кризи як до явища не лише економічного, а й культурного. Він розглядає її як крах довіри між державою та суспільством, як знищення морального авторитету монархії, яка не спромоглася навіть у критичний момент відмовитися від системи привілеїв і паразитичних витрат. На думку Шама, фінансова катастрофа 1780-х років була передусім кризою політичного уявлення про справедливість, де фінансовий гніт сприймався як моральне зло, а не просто тягар.

Історик Френсіс Фюре (François Furet) у своїх працях акцентував на філософсько-політичному аспекті проблеми. Він стверджував, що фінансова криза стала точкою зіткнення між новою публічною сферою (яка сформувалася завдяки

Просвітництву) та застарілою формою монархічного управління, яка більше не могла діяти без участі громадянського суспільства. Брак прозорості, зневага до вимог Третього стану та небажання монархії делегувати контроль над бюджетом стали вирішальними чинниками, що спричинили втрату легітимності.

В українській історіографії питання фінансової кризи напередодні революції досліджувалося менш широко, однак окремі згадки є в працях Наталі Яковенко та Олександра Чорного, які в контексті європейської історії ранньомодерного часу вказують на роль фінансів як елементу кризи абсолютизму. Їхній аналіз підтверджує, що фінансова система Франції, заснована на привілеях і неефективному адмініструванні, не змогла адаптуватися до нової реальності соціальних та політичних змін [2, с. 312].

Таким чином, у сучасній історіографії фінансова криза 1780-х років постає не просто як результат бюджетного дефіциту чи нещасливого збігу обставин. Це — симптом системної хвороби старого режиму, де фіскальна несправедливість, опір реформам з боку привілейованих станів, інституційна неповороткість і культурна втрата довіри до монархії злилися в одне ціле. Вона стала останньою ланкою в ланцюгу кризи, що зробила революцію неминучою.

У 1780-х роках Франція вступила в останнє десятиліття свого монархічного існування в умовах глибокої фінансової кризи, яка стала не лише економічною проблемою, а й політичним, соціальним та моральним випробуванням для всієї системи старого режиму. Ця криза визрівала поступово, накопичуючи суперечності протягом кількох попередніх десятиліть. Вона стала логічним завершенням тривалого процесу фіскальної деградації держави, що вже не могла підтримувати функціонування своїх інституцій без зовнішніх запозичень, штучних фінансових операцій і відчайдушних спроб реформ. У цьому сенсі фінансова криза була дзеркалом глибшої політичної та соціальної патології французької монархії в переддень революції [4, с. 360].

Стан державних фінансів Франції наприкінці XVIII століття був критичним. Державний борг досяг рекордного рівня, що наближався до чотирьох мільярдів

ліврів — суми, яка не могла бути погашена без радикальної реформи всієї податкової системи. Щорічний дефіцит бюджету став нормою, а обслуговування боргу — головною статтею витрат. До середини 1780-х років більше половини всіх державних доходів ішло на сплату відсотків за вже накопиченими позиками. Така ситуація не могла тривати довго без наслідків: державний апарат функціонував на позичених коштах, а репутація Франції як фінансового суб'єкта на міжнародному рівні поступово погіршувалася.

Однією з ключових причин фінансової кризи була надмірна централізована витратна політика, успадкована ще з часів Людовика XIV. Дороговартісні війни, розкішне утримання двору, численні пенсії придворним, посадовцям, офіцерам і привілейованим категоріям населення виснажували скарбницю. Особливо фатальним у цьому плані виявилася участь Франції у війні за незалежність Сполучених Штатів Америки (1778–1783). Хоча участь Франції принесла політичні дивіденди, вона коштувала державі понад 1,3 мільярда ліврів. Ці витрати не були покриті збільшенням доходів, і фінансування війни здійснювалося шляхом внутрішніх та зовнішніх запозичень, що лише прискорило накопичення боргу. Після завершення війни країна не отримала економічного зиску, а навпаки — зіткнулася з післявоєнною рецесією, зростанням безробіття та скороченням виробництва, що ще більше підірвало податкові надходження [2].

Особливістю фіскального устрою Франції XVIII століття була глибока структурна нерівність: третій стан, тобто переважна більшість населення, сплачував основну масу податків, тоді як дворянство та духовенство — перший і другий стани — або мали численні пільги, або взагалі уникали оподаткування. Багаті й впливові категорії населення користувалися системою привілеїв, які дозволяли їм не лише не платити податків, але й отримувати доходи з податкових відкупів, розміщення капіталів у державному боргу та адміністративних привілеїв. Це створювало ситуацію, в якій найбільш бідні верстви суспільства фактично утримували державу, яка захищала інтереси тих, хто нічого до її бюджету не вносив. Фінансова система,

базована на цій асиметрії, була неспроможна до саморегулювання й не мала внутрішнього ресурсу для подолання кризи.

Уряд монархії розумів нагальну потребу у фінансовій реформі. Упродовж 1770–1789 років кілька міністрів фінансів — Анн Робер Жак Тюрго, Жак Неккер, Шарль-Александр де Калонн та Етьєн Шарль де Ломен де Брійєнн — намагалися провести реформи, що мали на меті підвищити ефективність збору податків, скоротити державні витрати, запровадити нові податки для привілейованих верств та створити умови для зниження боргового навантаження. Найбільш радикальною була спроба Калонна в 1786 році, який запропонував увести універсальний земельний податок, що мав би сплачуватись усіма станами без винятку. Проте реформа була відхилена Зборами нотаблів — дорадчим органом, що складався з представників вищого духовенства, дворянства та магістратури, які фактично заблокували її реалізацію. Те саме сталося з наступними спробами реформ, коли парламенти провінцій — судові установи, які одночасно виконували політичну функцію — відмовлялися реєструвати королівські едикти про нові податки, апелюючи до захисту традицій та прав привілейованих станів [24, с. 286].

Таким чином, фіскальна неспроможність перетворилася на політичну кризу. Монархія більше не могла керувати без згоди тих верств, які вважала своїм природним опертям — аристократії та духовенства. Більше того, спроба скликати Генеральні штати в 1789 році стала визнанням того, що держава втратила монополію на управління бюджетом. Це було рівнозначно зреченню абсолютизму. Паралельно наростала хвиля соціального невдоволення: фіскальний гніт на тлі голоду, неврожаю, зростання цін на хліб і скорочення заробітків провокував дедалі активніші виступи населення — від петицій до масових бунтів. Криза державних фінансів у 1780-х роках мала багатошаровий характер. Вона була кризою економічної моделі, яка не могла забезпечити збалансованого розвитку держави. Вона була кризою фіскальної системи, яка не відповідала вимогам справедливості. Вона була кризою політичної структури, яка втратила здатність до адаптації. І вона була кризою довіри — між суспільством і монархією, між буржуазією та

аристократією, між державою та фінансовими елітами. Ці кризи злилися в одне велике історичне потрясіння, яке завершилося не реформою, а революцією.

У фінансовій культурі Франції XVIII століття домінував архаїчний принцип непрозорості, успадкований ще з часів Людовика XIV. Бюджет держави не був єдиним у сучасному розумінні цього поняття: існували численні "особливі фонди", позабюджетні платежі, таємні субсидії, пенсійні ренти, фінансування через королівські домени та релігійні структури. Наприклад, витрати на утримання двору фінансувалися не лише з основної скарбниці, а й із доходів від продажу державних посад, зборів із васалів, привілейованих поставок та концесій. Це створювало ситуацію, коли навіть міністри фінансів не завжди мали повну інформацію про всі канали надходжень і витрат, що унеможливлювало комплексне планування бюджету та фіскальне прогнозування.

Держава постійно вдавалася до "тимчасових рішень", зокрема до політики "рент" — продажу права на отримання регулярних виплат з держбюджету в обмін на одноразовий внесок. Така політика збагачувала вузьке коло рантьє, які не створювали доданої вартості, але отримували гарантований дохід від держави. Таким чином, фінансова система не лише була неефективною, але й відтворювала паразитарну модель економічної поведінки, в якій спекуляція і корупція мали пріоритет над виробництвом і підприємництвом. Суттєвою вадою фіскального устрою було і те, що монархія не контролювала фіскальну систему безпосередньо. Значна частина податків збиралася через так звану систему "відкупу" — коли приватні особи чи консорціуми (відкупники) наперед вносили до державної скарбниці певну суму, отримуючи натомість право на збір податків у провінціях. Ці відкупники, які часто входили до складу фермерів загального податку (*fermiers généraux*), діяли з позиції приватної вигоди, а не державної ефективності. Вони були відомі жорстокістю, хабарництвом та зловживаннями, а їхня діяльність викликала особливу ненависть у населення. Саме через них народ сприймав податки не як обов'язок перед державою, а як грабіжницьке насильство з боку бюрократичного апарату, що ще більше посилювало кризу довіри.

Не менш важливою була поява в цей час нового типу публічності та суспільної думки, сформованої під впливом ідей Просвітництва. Якщо раніше питання бюджету вважалося виключною справою монарха, то в 1780-х роках воно стало предметом публічних обговорень, дискусій у салонах, брошурах, памфлетах. Фінансова неспроможність королівської влади стала політичною зброєю в руках інтелектуалів, які звинувачували монархію у марнотратстві, аморальності, некомпетентності. Такі критики, як абат Сійес, Конкорде, Мірабо та інші, писали не лише про “розпусний двір” чи “зайві податки”, а й про несправедливість самої фінансової структури, яка протиставляла націю — тобто третій стан — фіскальній державі, що обслуговувала інтереси еліт.

Особливо показовою є трансформація самого розуміння фінансової справедливості у народній свідомості. У 1780-х роках дедалі більше поширюється концепт “моральної економіки”, згідно з яким фіскальна політика повинна відповідати не лише формальним законам, а й принципам справедливості, солідарності, загального блага. У цьому дискурсі публіка вже не готова терпіти нерівність оподаткування, монопольне право аристократії на пільги, ігнорування потреб селян та ремісників. Зростає кількість виступів проти податкових зборів, відмов від сплати повинностей, саботажу з боку місцевих органів самоврядування. Це свідчить про те, що фінансова криза переходить у фазу громадянського спротиву, де сама фіскальна структура сприймається як форма насильства.

Також варто наголосити, що самі методи фінансування держави у 1780-х роках набули ризикованого спекулятивного характеру. Частина боргів перекривалася новими позиками під облігації, гарантовані податками майбутніх років. Це створювало ілюзію стабільності, однак фактично будувало фінансову піраміду, що не мала довгострокової життєздатності. Усе більше боргових зобов’язань перекладалося на майбутнє — як у прямому економічному сенсі, так і в політичному. Монархія функціонувала за рахунок відтермінування катастрофи, відмовляючись визнавати, що без реформування основ влади саме її існування під загрозою.

Таблиця 2.2

Фінансова криза 1780-х років як детонатор Французької революції

Ключове питання / аспект	Зміст / історичний контекст	Наслідки для революційного процесу
Фінансова неспроможність держави	Хронічний дефіцит бюджету, державний борг понад 4 млрд ліврів, понад 50% витрат — на обслуговування боргу, війна з Англією без компенсаторних доходів	Підрив довіри до здатності монархії управляти економікою, делегітимація влади в очах буржуазії та інтелектуалів
Нерівність податкового тягаря	Третій стан сплачує більшість податків, тоді як аристократія та духовенство майже повністю звільнені від фіскальних зобов'язань	Зростання почуття соціальної несправедливості, збурення широких верств населення
Саботаж реформ привілейованими станами	Парламенти, Збори нотаблів та інші органи привілейованих еліт блокують будь-які фіскальні зміни, що могли б торкнутися їхніх привілеїв	Демонстрація інституційної безвиході, втрати керованості монархією, радикалізація буржуазної опозиції
Адміністративна неефективність	Корумпована та нецентралізована податкова система, масові зловживання у відкупництві, відсутність контролю за реальними надходженнями і витратами	Поширення недовіри до всього бюрократичного апарату, вимога реформування адміністративної вертикалі влади
Фіскальна культура непрозорості та закритості	Бюджет держави прихований від суспільства, витрати двору не контролюються, доходи — розпорошені в окремих фондах	Виникнення вимог прозорості, підзвітності уряду національному представництву
Публікація фінансового звіту (Compte rendu) Неккера	Перший публічний звіт про державні фінанси (1781), який спотворив реальний стан справ і створив фальшиве відчуття благополуччя	Коли правда про дефіцит вийшла назовні — криза довіри загострилася, почалося публічне обговорення «права на фінансову правду»
Народні очікування змін у час голоду й нестабільності	Погані врожаї 1787–1788 років, зростання цін на хліб, масове зубожіння, безробіття в містах, скорочення виробництва	Формування протестного потенціалу «низів» революції, участь селян і міської бідноти у подальших повстаннях і штурмах
Зростання ролі публічної думки і політичної критики	Завдяки Просвітництву та розвитку друкарства фінансова несправедливість стала предметом широкої критики — в брошурах, памфлетах, салонах	Перехід фінансової теми у політичну площину: влада більше не має права управляти без участі представників народу
Фіскальний крах як моральна поразка монархії	Держава просить нові податки, але не реформується сама: продовжує витрачати на двір, утримання привілейованих, ігнорує соціальні потреби	Формування морального аргументу: «держави не лише збанкрутіла економічно, вона втратила моральне право на владу»
Скликання Генеральних штатів у 1789 році	Вперше з 1614 року король змушений скликати національне представництво, визнаючи свою неспроможність самотійно вирішити бюджетні проблеми	Початок революційного процесу: Третій стан перетворюється на Національні збори, починається боротьба за владу між суспільством і монархією
Фінансова криза як каталізатор структурного зламу	Економічний розпад, що зруйнував саму логіку функціонування старого порядку, змусив суспільство переосмислити поняття держави, влади, підданства	Перехід від абсолютної монархії до конституційної держави, далі — до республіки, революційного правопорядку, нових форм легітимності

Таким чином, додаткові елементи, що не були згадані раніше, — як-от розгалужена система фінансової непрозорості, паразитарна модель економічної поведінки, моральне осмислення податкової несправедливості, поява критичної публічності та відкупної системи — дозволяють побачити, що фінансова криза 1780-х років була не просто наслідком помилок окремих міністрів чи невдалих рішень. Вона була симптомом глибокого системного розпаду, у якому економіка, соціальна структура, моральна легітимність і політична влада втратили здатність співіснувати в одному історичному тілі. У цьому сенсі революція 1789 року була не стільки відповіддю на брак грошей у скарбниці, скільки реакцією на глибоке відчуття, що стара система втратила право існувати.

Фінансова катастрофа, що охопила Францію у переддень революції, виявилася глибшим, ніж суто бюджетним, феноменом. Вона засвідчила крах старого режиму як форми державної організації. Немоżliвість розв'язання фінансових проблем у межах абсолютистської системи зробила її збереження неможливим. Саме тому фінансова криза кінця XVIII століття була не лише передумовою революції, а й однією з її основних причин, адже поставила перед суспільством питання: якщо держава більше не здатна існувати у старих межах, чи не настав час її змінити? І відповідь на це питання була дана вже у 1789 році [10, с. 196].

Саме тому фінансова криза кінця XVIII століття була не лише передумовою революції, а й однією з її основних причин, адже поставила перед суспільством питання: якщо держава більше не здатна існувати у старих межах, чи не настав час її змінити? І відповідь на це питання була дана вже у 1789 році, коли відбулася не просто політична подія, а радикальне переосмислення природи влади, соціальної справедливості та ролі громадянина у функціонуванні держави. Французьке суспільство, яке тривалий час жило під владою монархії, раптом вийшло з ролі пасивного підданого і почало вимагати права на участь у прийнятті рішень, на доступ до ресурсів, на рівність перед законом і фінансову відповідальність для всіх — незалежно від народження, титулу чи майнового статусу.

Рисунок 2. 1

Ескалація фінансової кризи у Франції з (1774-1789 р.).

Крах фінансової системи поставив під сумнів саму легітимність старого режиму, бо держава, яка вимагала від підданих жертв, але не могла забезпечити прозорість, справедливість і відповідальне управління, втратила моральне право на владу. Людовік XVI вже не міг спиратися ні на стару аристократію, яка захищала свої привілеї, ні на нову буржуазію, яка вимагала реформ, ні на народні маси, охоплені злиднями й голодом. Фінансова катастрофа виявилася тим моментом, коли всі ці верстви — з різних причин, але одночасно — відвернулися від монархії.

Подальші події показали, що економічна криза не була окремим явищем, ізольованим від ідеологічних чи політичних процесів: навпаки, саме вона дала початок новому суспільному контракту, в якому фінансове управління мало підкорятися волі нації, а не примхам двору. Створення Національних зборів, ухвалення Декларації прав людини і громадянина, ліквідація феодальних повинностей, експропріація церковного майна та інші революційні зміни стали прямою відповіддю на ту кризу, яка вразила не тільки бюджет, а й самі основи політичного й соціального порядку.

Таким чином, фінансова неспроможність старого режиму стала не лише символом його кінця, а й каталізатором для побудови нового. Революція, що

почалася як відповідь на банкрутство держави, перетворилася на глибоке оновлення її структури — із заміною привілеїв на громадянські права, абсолютної влади — на конституційну, а станового ладу — на правову рівність. Тому фінансова криза 1780-х років увійшла в історію не просто як пролог до революції, а як її органічна, необхідна частина — перша лінія розлому, яка відкрила шлях до нового світу.

Висновок до 2 розділу

Дослідження фінансових криз XVIII століття у Франції — 1720-х та 1780-х років — дозволяє не лише простежити еволюцію державної економічної політики, а й глибше осмислити внутрішню слабкість абсолютистської моделі управління, що стала непридатною для викликів модерного суспільства.

Криза 1720 року, пов'язана з діяльністю Джона Ло, стала першим попередженням про небезпеку фінансової непрозорості, монетарної авантюристичності та фіскального експериментаторства без належного інституційного підґрунтя. Попри прогресивні ідеї — централізацію банківської системи, запровадження паперових грошей, консолідацію боргу — спроба Джона Ло зазнала краху через відсутність адміністративного контролю, суспільної довіри, фінансової грамотності та фіскальної відповідальності. Ця катастрофа не лише зруйнувала банківську систему Франції на десятиліття, але й закарбувала у свідомості народу страх перед будь-якими грошовими інноваціями, посиливши недовіру до держави. Криза 1720 року дала Європі перший масштабний урок про руйнівну силу фінансової спекуляції, коли довіра до паперових грошей і біржових активів зникла практично за лічені тижні. Але водночас ця подія показала й інше — що без стабільної інституційної опори, без механізмів державного регулювання та фіскальної відповідальності економічна інновація стає небезпечною, навіть якщо вона базується на прогресивних ідеях. Примітно, що вже тоді у Франції сформувалося глибоке психологічне відторгнення до «фінансистів», банкірів, державного боргу як явища, яке викликало страх, а не надію. Це стало першим серйозним зламом у відносинах між державою та громадськістю у фінансовій сфері.

Проте найбільш глибокою і системною виявилася криза 1780-х років. Вона стала не просто етапом фінансового занепаду, а перетворилася на політичну та соціальну прелюдію до Французької революції. Виснаження бюджету, зростання державного боргу, структурна податкова нерівність, блокування реформ з боку привілейованих станів, корумпована та фрагментарна фіскальна система — усе це створило ситуацію, в якій держава втратила не лише платоспроможність, а й політичну легітимність. Монархія вже не могла керувати без згоди суспільства, але й не була готова поступитися своїм авторитаризмом.

Найбільше значення кризи 1780-х років полягає в тому, що вона перетворила економічне питання на політичне, поставивши перед суспільством фундаментальне запитання: чи має право існувати держава, яка вимагає від громадян жертв, але не здатна відповідати на їхні потреби та забезпечити справедливість? Відповіддю стала революція 1789 року, яка почалася як боротьба за фінансову реформу, а завершилася поваленням монархії, демонтажем станової ієрархії та спробою створити нову, справедливішу модель суспільного устрою.

Аналіз фінансових криз Франції XVIII століття засвідчує, що фіскальні потрясіння цієї доби мали багатовимірний характер і виходили далеко за межі суто економічної сфери. Як криза 1720 року, пов'язана з провалом експерименту Джона Ло, так і глибока бюджетна катастрофа 1780-х років не були винятковими епізодами невдалого державного управління, а навпаки — стали симптомами системної хвороби монархічної моделі влади, що була неготовою до викликів модерності.

Проте ще глибше потрясіння спричинила криза 1780-х років. Вона не лише підірвала матеріальні основи абсолютистської монархії, а й остаточно зруйнувала символічний капітал держави. Якщо раніше король асоціювався з гарантом порядку, з джерелом легітимності, то після низки невдалих фіскальних реформ, спотворення публічного бюджету, зростання цін, безробіття та голоду — образ монархії став символом корупції, некомпетентності та несправедливості. Населення більше не вірило в обіцянки королівських міністрів і не сприймало державу як опікуна. Це

призвело до глибокої ментальної емансипації від влади, яку раніше вважали непорушною.

Особливо важливо підкреслити той факт, що фінансова криза супроводжувалась емоційним та моральним шоком. Для багатьох простих людей несплата платні державними службовцями, відмова в поверненні вкладів, знецінення рент і затримки постачання хліба стали не просто незручностями — це відчувалося як зрада. Фінансова катастрофа мала глибоко людське вимірювання: вона означала голод для селян, крах заощаджень для ремісників, банкрутство для дрібної буржуазії. Через це фінансові питання перестали бути елітним дискурсом — вони стали частиною повсякденної драми національного масштабу.

Не менш важливою була зовнішньополітична обстановка, яка тиснула на Францію. Міжнародна конкуренція з Британією, втрата колоній, а також участь у війні за незалежність США — все це спричинило не лише зростання витрат, але й зміну геополітичної ролі Франції. Монархія намагалася зберегти статус великої держави, не маючи для цього відповідного економічного підґрунтя. Військові успіхи супроводжувалися внутрішнім ослабленням, і ця контрастність ще більше розкривала фрагментованість французької держави — сильної зовні, але банкрутної всередині.

Крім того, у цей період в європейському мисленні відбувається глибинне переосмислення природи влади. Ідеї Просвітництва — про соціальний договір, відповідальність уряду перед народом, рівність перед законом — почали проникати в судження не лише філософів, а й ремісників, чиновників, навіть селян. Фінансова криза стала не лише матеріальним ударом, а каталізатором інтелектуальної мобілізації — адже її наслідки довели: неефективність влади має не лише практичну ціну, а й моральну вартість.

Таким чином, у висновку до розділу 2 можна констатувати, що фінансові кризи XVIII століття у Франції були не технічними збоями системи, а глибокими історичними рубежами, що розкрили неготовність монархічної моделі до саморефлексії, модернізації та справедливого управління. Саме через фінанси

зруйнувався невидимий міст між державою і народом. Саме через фінанси почалася делегітимація влади, яка завершилася політичним переворотом. І саме фінансова криза — не ідеї, не війна, не змова — стала тією останньою краплею, що дала поштовх до радикального оновлення суспільства. У цьому полягає її головне історичне значення, обидві кризи — 1720 і 1780-х років — унаочнили, що фінансова система не може існувати окремо від соціального та політичного контексту.

Без прозорості, без справедливості, без інституційної спроможності та громадянської участі будь-яка, навіть найраціональніша економічна модель, приречена на крах. У Франції XVIII століття саме фінанси стали дзеркалом загальної кризи старого режиму — кризи, що завершилася докорінним зламом усієї традиційної державності. Дослідження доводить, що фінансова неспроможність була не другорядним супутником революції, а її прямою причиною й глибоким симптомом соціально-політичного перевороту.

РОЗДІЛ III. ФІНАНСОВІ КРИЗИ ЯК СИМПТОМ І ЧИННИК КРИЗИ СТАРОГО РЕЖИМУ У ФРАНЦІЇ

Ідея про те, що фінансові кризи XVIII століття були не лише епізодичними економічними явищами, а глибокими структурними проявами кризи Старого режиму, є добре усталеною в історіографії. Від класичних марксистських концепцій до сучасних міждисциплінарних досліджень, фінанси розглядаються не лише як об'єкт адміністрування, а як індикатор легітимності влади, дзеркало соціальної нерівності та каталізатор політичної трансформації.

Одним із перших істориків, хто акцентував на зв'язку між фінансовими кризами й політичним колапсом Старого режиму, був Жорж Лефевр (Georges Lefebvre) [37, с.320]. У своїй монографії *«Французька революція»* він трактував фінансовий розпад як наслідок станової нерівності, яка не дозволяла провести необхідні реформи без руйнування самої системи. На думку Лефевра, несправедливий розподіл податкового тягаря був не тільки причиною фінансового банкрутства, а й моральним виправданням революції.

Ернест Лабрусс (Ernest Labrousse) — представник школи "Анналів", у своїх дослідженнях про економіку передреволюційної Франції пов'язував фінансові кризи з довготривалими соціальними та демографічними процесами. Він показав, що фінансова неспроможність держави була лише зовнішнім виявом глибших структурних зрушень — таких як зростання цін на хліб, зміни в аграрному ринку, погіршення становища селянства. Для Лабрусса фінансова криза була передусім структурним наслідком економічної трансформації, яку феодальна держава не змогла осмислити й осідлати [9, с.172].

Франсуа Фюре (François Furet) у своїх працях зосередився на ідеологічному вимірі фінансової катастрофи [26, с.228]. Він трактував кризу як поворотний момент у політичному уявленні про державу: якщо раніше монархія вважалася природним інститутом управління, то фінансова неспроможність у поєднанні з корупцією та непрозорістю управління спричинила розрив між владою і суспільством. На думку Фюре, фінанси стали публічною темою — і в цьому їх головна революційна сила.

Тімоті Таккет (Timothy Tackett) у своїй роботі *"Becoming a Revolutionary"* звертає увагу на психологічну трансформацію, яка відбулася серед французької еліти під впливом фінансової кризи. Він показує, як усвідомлення фінансового колапсу змусило навіть поміркованих чиновників і духовенство переглянути ставлення до короля, що поступово радикалізувало політичний клімат у 1780-х роках [47, с. 408]. Саймон Шама (Simon Schama) у книзі *"Citizens: A Chronicle of the French Revolution"* акцентував не лише на економіці, а й на емоційній та символічній природі фінансової кризи [44, с. 984]. Для нього фінансова неспроможність була не просто проблемою бюджету, а моментом морального обурення. Він описує, як прості громадяни відчували себе зрадженими державою, яка вимагала жертв, але продовжувала марнотратство. Шама пише про те, як фінансова криза "зробила революцію неминучою, бо вона відкрила правду про те, що держава більше не здатна виконувати свої обіцянки".

Серед економістів історичного напрямку слід згадати Джеймса Коллінза (James B. Collins), який у книзі *"The State in Early Modern France"* розглядає фінанси як інструмент державного будівництва. Він вказує, що фінансова система Франції залишалася феодальною за своєю логікою — фрагментованою, привілейованою, нерациональною — в той час як сама держава почала виконувати функції модерної централізованої влади [21, с. 192]. Цей дисонанс між державними функціями і фінансними механізмами став однією з головних причин катастрофи. У новітніх дослідженнях також зростає інтерес до фінансів як до форми політичної культури. Наприклад, Ребекка Спайанг (Rebecca Spang) у книзі *"Stuff and Money in the Time of the French Revolution"* аналізує, як зміни в обігу грошей (наприклад, запровадження ассигнатів) стали не лише економічним викликом, а й інструментом переосмислення цінностей, легітимності та публічного контролю [46, с. 432]. Для Спайнг, як і для Фюре, фінанси — це не цифри, а політична мова.

Таким чином, в історіографії фінансова криза XVIII століття розглядається не лише як тло до революції, а як справжній каталізатор глибокої трансформації французької держави та суспільства. Історики сходяться в одному: банкрутство

Франції було не просто економічним провалом — воно було симптомом і водночас причиною краху феодального абсолютизму. У цьому контексті фінансова історія стає ключем до розуміння загальної кризи Старого режиму.

Фінансові кризи XVIII століття у Франції не були лише черговими тимчасовими труднощами в управлінні державним бюджетом чи наслідками невдалих економічних рішень. Вони стали дзеркалом глибших процесів, що розїдали фундамент абсолютистської монархії, — системи влади, побудованої на становій нерівності, привілеях і непрозорому управлінні. Кризи 1720 та 1780-х років стали не тільки матеріальним потрясінням, але й символом політичного банкрутства старого порядку, показавши, що монархія не лише не могла ефективно функціонувати — вона втратила здатність переконувати, легітимізувати й об'єднувати.

Початок XVIII століття приніс першу в історії Франції масштабну фінансову катастрофу — крах системи Джона Ло. Цей епізод виявив усю крихкість фінансової структури абсолютистської держави, яка не мала чітких механізмів регуляції, централізованого контролю й довіри з боку суспільства. Впровадження Ло паперових грошей, централізованого банку та акціонерної компанії, що об'єднала державний борг, випереджало час і могло стати фундаментом модерної грошової системи. Проте відсутність адміністративної спроможності та соціального консенсусу перетворили реформу на фіаско. Це була перша тріщина у візуально монолітній системі, яка демонструвала здатність абсолютизму до великих проєктів, але водночас — нездатність до довгострокової відповідальності [5, с. 344].

У другій половині століття ситуація лише погіршилася. Французька держава продовжувала витратити більше, ніж заробляла, і замість реформуватись — все глибше занурювалась у борги, які обслуговувались за рахунок нових позик. До 1780-х років державний борг Франції сягнув критичної межі — понад 4 мільярди ліврів, більше половини бюджету витрачалось лише на виплату відсотків, а податкова система була несправедливою та неефективною. Привілейовані стани — дворянство й духовенство — фактично звільнялися від податків або платили

символічно, тоді як весь тягар лягав на третій стан. Цей фіскальний дуалізм — глибоко несправедливий і морально неприйнятний — став головним джерелом соціального напруження. Спроби проведення фінансових реформ у 1770–1780-х роках — зокрема проекти Тюрго, Неккера, Калонна, Брійєнна — зазнавали краху одна за одною. Привілейовані стани відверто саботували будь-яку спробу зрівняти податкові обов'язки або скоротити королівські витрати. У цьому виявилася сутність політичної кризи: монархія не могла реформуватися без участі суспільства, але не була готова поділитися владою. Це породило парадокс: влада, яка потребувала національного ресурсу, не визнавала національного представництва.

У відповідь на це зростала публічна думка, сформована під впливом ідей Просвітництва. Письменники, публіцисти, філософи — від Руссо до Вольтера — викривали фіскальну нерівність, надмірні витрати двору, непрозору політику ігнорування громадського блага. Саме фінанси, а не абстрактні філософські поняття, стали першою сферою, де суспільство почало ставити владі запитання: куди йдуть наші гроші? хто має право їх розподіляти? чи має право держава вимагати податків, якщо вона не служить усім громадянам однаково? Таким чином, фінансова неспроможність держави трансформувалася у політичну делегітимацію влади. Криза набувала ще й морального виміру. Люди більше не сприймали податки як обов'язок, а радше як економічне насильство з боку корумпованої й марнотратної влади. Образи держави як "жадібного паразита" чи "ненажерливої гідри", що харчується потом і кров'ю простого люду, стали звичними у брошурах, карикатурах і памфлетах останніх років Старого режиму. Відчуття фіскального гніту трансформувалося у революційний гнів, який вилився у відкриту критику самої природи абсолютистської влади.

Кульмінацією цього процесу стало скликання Генеральних штатів у 1789 році — вперше з 1614 року. Сам факт цього скликання свідчив про визнання монархією власної неспроможності керувати без згоди народу. І хоча спершу йшлося про фінансову допомогу, розмова дуже швидко перейшла у площину представництва,

прав, свобод, закону. Так фінансове питання дало початок революції — не лише політичній, а й світоглядній.

Висновок до 3 розділу

Отже, фінансові кризи XVIII століття у Франції стали не тільки індикатором глибоких суперечностей у структурі Старого режиму, але й активним чинником його руйнування. Вони показали, що держава, яка вимагає жертв, але не здатна управляти з відповідальністю, втрачає легітимність. Саме кризи оголили правду про те, що абсолютизм більше не відповідає духу часу, що народ — вже не підданий, а громадянин, і що фіскальна справедливість — це не технічне питання, а основа політичної легітимності. Фінанси стали ареною, на якій Старий порядок зазнав остаточної поразки. І ця поразка дала початок новому етапу європейської історії — епосі громадянських прав, демократичних інститутів і модерної державності.

Фінансові кризи XVIII століття у Франції не лише супроводжували поступовий занепад абсолютистської монархії — вони стали своєрідним барометром суспільних настроїв, викривачем глибинної непридатності держави до модернізації та реальної адаптації до нових соціально-економічних викликів. І якщо раніше про фінансову неспроможність говорили як про результат неефективного управління, то сьогодні історична наука дедалі частіше трактує її як структурну кризу влади, що не могла бути вирішена без демонтажу всього політичного ладу. Одним із системних чинників, який посилював кризу, була релігійна фіскальна автономія церкви. Католицька церква у Франції, попри формальну лояльність до короля, фактично була величезним економічним інститутом, що володів 7–10% усієї орної землі країни, мав стабільні джерела доходу (десятини, пожертви, ренти) і не підпадав під повноцінний державний контроль. Церковні землі приносили дохід, який не оподатковувався централізовано, а значна частина духовенства — особливо вище — використовувала своє положення для накопичення приватних статків. У кризовий момент, коли казна була порожньою, вимога про конфіскацію церковного майна (що згодом стане частиною революційного курсу) постала як нормальна відповідь на очевидну економічну асиметрію.

Крім того, Франція того часу не була уніфікованою фінансово. Існували десятки регіональних податкових режимів, особливо між так званими *pays d'élection* (центральні області, де податки збиралися королівськими чиновниками) і *pays d'état* (провінції з власним самоврядуванням і правом схвалення податків). Це означало, що дві сусідні провінції могли мати абсолютно різні правила оподаткування, механізми контролю і навіть форми звітності. Податкова карта країни була строкатою, фрагментованою, архаїчною — і жодна спроба її уніфікації (наприклад, проект «єдиного земельного податку») не пройшла через опір місцевої знаті. Така фінансова роздробленість унеможливлювала ефективне функціонування централізованої держави.

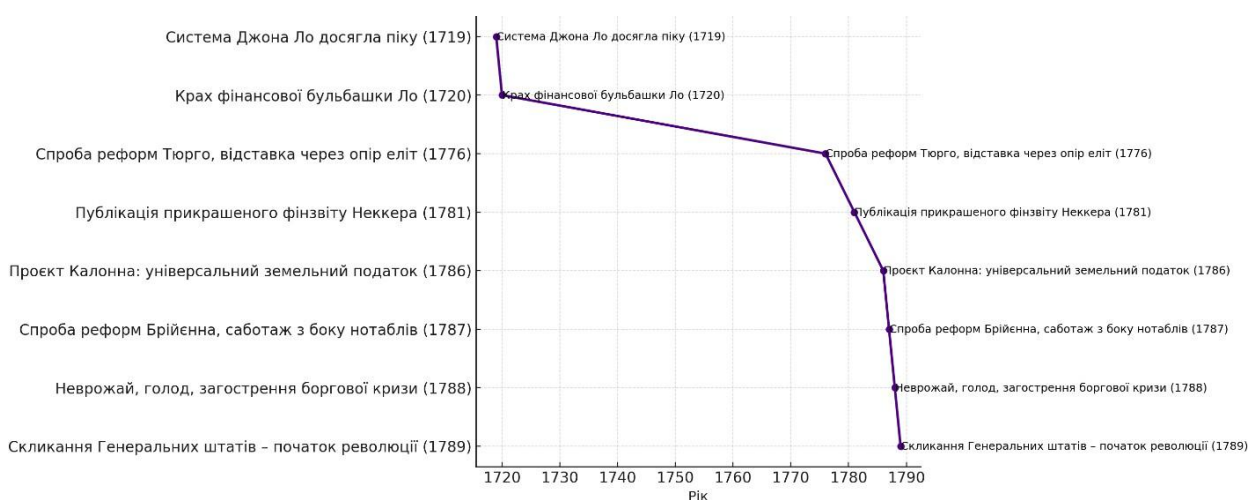
Ще однією мало висвітленою, але важливою темою була криза довіри до фінансової еліти — до так званих *fermiers généraux* (відкупників податків), фінансистів, рантьє. В очах народу ці люди символізували союз королівської влади й експлуатації, оскільки не створювали матеріальних благ, а жили з податків, зборів і спекуляцій. Відкупники збагачувалися навіть у моменти національних катастроф, що породжувало гнів і підозру. Це вилилося у формування образу "внутрішнього ворога", що живе за рахунок праці інших. Під час революції ці настрої вилиються у масові репресії проти фінансових чиновників та конфіскацію їхнього майна. Особливо важливо наголосити на психологічному аспекті фінансової кризи, який раніше часто ігнорувався. Раптова паніка серед вкладників, масовий обмін паперових грошей на золото, втеча капіталів, крах банків і компаній були не лише наслідком арифметичних розрахунків. Це був емоційний вибух — страх перед втратою стабільності, перед неможливістю нагодувати родину, сплатити борги, вижити в умовах інфляції й спекуляції. Така недовіра набувала форми "економічної істерії", в якій навіть грамотне фінансове управління вже не мало значення — бо було втрачено головне: публічну довіру до держави як гаранта безпеки.

На фоні цього особливо промовистим є порівняння із сусідніми державами. Наприклад, Велика Британія в цей самий час також мала значний державний борг, але розвинула систему публічних облігацій, банк Англії, прозору фінансову

адміністрацію та парламентський контроль. Завдяки цьому вона уникнула революцій, бо змогла адаптувати фінскальну політику до викликів часу. Франція ж залишалася в полоні феодальних схем, де влада не звітувала перед суспільством, а суспільство не мало механізмів впливу на фінанси — аж до моменту вибуху 1789 року.

Графік 3.1

Ескалація фінансових криз як чинника краху Старого режиму (1719-1789)

Таким чином, фінансові кризи у Франції XVIII століття виявилися не просто каталізатором революції, а мікроскопом, крізь який суспільство побачило справжній стан держави. Вони оголили не лише дефіцит золота в казні, а дефіцит довіри, справедливості, відповідальності. Саме у фінансах першими з'явилися тріщини, які невдовзі поширилися на політичну, соціальну та моральну тканину держави. Через це фінансові катастрофи стали не лише передвісником кінця Старого режиму, а й його логічним завершенням.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що фінансові кризи XVIII століття у Франції були не просто наслідком невдалих рішень окремих урядів чи помилок міністрів фінансів, а глибоким і багатовимірним проявом системних, накопичених десятиліттями суперечностей у самій основі абсолютистської держави. Ці кризи були відображенням не тільки економічної нестабільності, але й свідченням структурної втоми й деградації політичного, соціального та фінансового механізму, який уже не відповідав викликам часу.

Фінансова система Франції спиралася на принципи, що залишилися незмінними з феодальної доби: станову нерівність, непрозорість управління, надмірну залежність від привілеїв, ігнорування необхідності публічного контролю. У цих умовах навіть найкращі економічні ініціативи зазнавали поразки — не тому, що були помилковими за своєю суттю, а тому, що не мали простору для реалізації у рамках застарілого режиму. Відсутність дієвої державної фінансової адміністрації, непропорційне навантаження на третій стан, спротив аристократії до будь-яких реформ, політична замкненість та інституційна негнучкість перетворили Францію на державу з критично високою нестабільністю в самій основі її існування. Фінансові кризи стали не лише дзеркалом економічної деградації, але й тригерами глибоких змін у свідомості суспільства. Саме через неспроможність держави забезпечити стабільність, справедливість і відповідальне управління суспільство почало ставити під сумнів не лише окремі рішення влади, а легітимність самої монархічної системи. Коли народ, який сплачував податки, почав усвідомлювати, що ці жертви не приносять жодної вигоди, коли буржуазія побачила, що держава не гарантує безпеки для капіталу, а селяни — що праця не визнається політично, тоді й з'явився головний наслідок фінансових потрясінь: втрата віри в справедливість старого порядку.

У цьому контексті фінансові кризи XVIII століття переросли межі суто бюджетної проблематики й стали каталізатором радикального політичного та соціального перевороту, який у своїй кульмінації оформився у події Великої

французької революції 1789 року. Ці кризи не лише розкрили слабкість механізмів влади, а й активізували масову політичну свідомість, яка з фінансового протесту швидко трансформувалась у вимогу нової форми держави, нової суспільної угоди, нової справедливості. Відтак, фінансова неспроможність монархії стала не просто однією з причин революції, а — її матеріальним виправданням, логічною передмовою до краху Старого режиму.

У першому розділі було всебічно розкрито, що економічна система Франції XVIII століття базувалася на глибокій і багаторівневій соціальній нерівності, яка визначала не лише розподіл багатства, а й доступ до влади, прав та обов'язків перед державою. Класова ієрархія була оформлена в станову структуру, де перший (духовенство) і другий (дворянство) стани користувалися численними фіскальними та правовими привілеями, тоді як третій стан — що включав селян, ремісників, буржуазію, купців — виконував більшість податкових зобов'язань. Ця модель, за своєю суттю, була архаїчною і виключала широкі соціальні верстви з участі в економічному плануванні чи розподілі ресурсів. Податкова система була не лише несправедливою, а й неефективною: значну частину доходів держава втрачала через відкупництво, корупцію, податкові пільги, які мали становий або регіональний характер. Водночас централізоване управління державними фінансами залишалося фрагментарним і нестабільним: не існувало єдиного бюджету, значна частина витрат фінансувалася з позабюджетних фондів, а частина державного доходу надходила через приватизовані механізми збору податків, якими володіли відкупники — особи або консорціуми, що сплачували державі фіксовану суму в обмін на право самостійно стягувати податки з населення. Така система не тільки посилювала корупцію та зловживання, але й підривала авторитет держави в очах суспільства, адже збір податків сприймався як інструмент експлуатації, а не як вияв спільного інтересу. Усе це існувало на тлі глобальних змін: посилення торгівлі, військово-політичного суперництва з Британією, ідей Просвітництва, зростання ролі буржуазії, що вимагала нових принципів економіки й управління. У таких умовах стара фінансово-економічна модель виявилася непристосованою до модернізації, а будь-

яка спроба реформи натикалася на спротив привілейованих станів, які не бажали втрачати свої переваги.

Другий розділ продемонстрував, як саме фінансові кризи — насамперед у 1720-х та 1780-х роках — перетворилися з локальних економічних труднощів на системну кризу легітимності монархії. У випадку Джона Ло було чітко видно, що навіть ідеї, які випереджали свій час — запровадження паперових грошей, створення державного банку, об'єднання боргу через акціонерну компанію — не можуть вижити у феодальній системі без підтримки з боку стабільних державних інституцій, незалежного контролю та соціальної довіри. Фіаско цієї системи стало першим дзвінком про те, що економічне новаторство не здатне врятувати монархію, якщо вона не реформується політично.

Ще масштабнішою за наслідками виявилася криза 1780-х років. Її характер вийшов за межі бюджетного дефіциту: фінансова неспроможність держави виявилася кризою її морального авторитету, кризи влади як такої. Суспільство більше не довіряло тим, хто керував скарбницею, не вірило в обіцянки скоротити витрати, не сприймало податки як справедливі. Відмова привілейованих станів підтримати реформи та саботаж рішень міністрів (Калонна, Брійєнна, Неккера) посилили переконання у неможливості внутрішнього оновлення системи. Криза перетворилася на точку неповернення, коли вже не просто фінансова модель, а вся структура абсолютистської монархії була поставлена під сумнів. Саме тоді й виникло усвідомлення того, що проблема — не в грошах, а в природі влади, яка не визнає відповідальності перед народом.

У третьому розділі було узагальнено, що фінансові кризи не є ізольованими або тимчасовими епізодами у функціонуванні держави, а навпаки — вони є структурними маркерами її життєздатності або її занепаду. Саме кризи змусили суспільство вперше відкрито ставити питання про те, що таке справедливість, хто має право управляти, і на яких засадах повинна існувати держава. Саме в боротьбі за фінансову відповідальність і рівність почався перехід від "підданого" до "громадянина", від абсолютизму до політичної модерності. Публічна думка, яка ще

у першій половині XVIII століття була розрізною і майже аполітичною, у 1780-х роках перетворилася на моральний трибунал, де державу судили за неспроможність забезпечити чесне управління, ефективне використання ресурсів і справедливий розподіл податкового тягаря.

У результаті фінанси стали не просто сферою технічного адміністрування — вони перетворилися на епіцентр боротьби за новий суспільний устрій, у якому економіка й політика більше не розглядалися окремо. Податки, борг, витрати, контроль, бюджет — усе це стало полем революційного переосмислення, де стара монархічна логіка була остаточно відкинута на користь принципів участі, прозорості, підзвітності та рівності. У цьому сенсі фінансові кризи не лише викрили хвороби Старого режиму, а й спричинили появу нового уявлення про державу, яке вже не могло бути побудоване на традиції, крові чи божественному праві, а лише на контракті між владою і народом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арієс, Ф., Дюбі, Ж. Історія приватного життя: Від епохи Відродження до Просвітництва. Київ : Основи, 2004. 478 с.
2. Боден, Н. Французька революція: причини, хід, наслідки. Київ : Темпора, 2018. 312 с.
3. Бракос, А. Соціальна структура Франції перед революцією. Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 228 с.
4. Бродель, Ф. Історія цивілізацій. Київ : Ніка-Центр, 2016. 360 с.
5. Вілл, П. Фінансова адміністрація у Франції XVIII століття. Париж : Presses Universitaires de France, 1999. 344 р.
6. Грошев, В. Економіка й держава в ранньомодерній Європі. Київ : Критика, 2019. 265 с.
7. Дерюгина, І. О. Французька революція: між традицією та модернізацією. Харків : ХНУ, 2021. 220 с.
8. Зашкільняк, Л. О., Кульчицький, С. В. Історія Європи нового часу (XVII–XIX ст.). Київ : Либідь, 2001. 487 с.
9. Іваницький, С. А. Розвиток податкових систем в Європі: історичний аспект. Чернівці : Рута, 2020. 172 с.
10. Ісаєвич, Я. Франція XVIII століття: виклики модерності. Київ : НБУВ, 2022. 196 с.
11. Кульчицький, С. В. Французька революція 1789 року: уроки й суперечності. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2019. — 240 с.
12. Французька революція 1789 року: Документи і матеріали / Упоряд. І. Коляда. Київ : Варта, 2020. 315 с.
13. Чорний, О. І. Соціальні чинники Французької революції. Чернівці : Рута, 2021. 182 с.
14. Чухліб, Т. В. Держава і фінанси у Франції доби абсолютизму. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2018. 204 с.

15. Яковенко, Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Критика, 2005. 368 с.
16. Blanning, T. C. W. *The French Revolutionary Wars, 1787–1802*. London : Arnold, 1996. 336 p.
17. Bord, J. *L'endettement de l'État et la crise de l'Ancien Régime*. Paris : Presses de Sciences Po, 2005. 312 p.
18. Bosher, J. *French Finances 1770–1795: From Business to Bureaucracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1970. 420 p.
19. Bossenga, G. *The Politics of Privilege: Old Regime and Revolution in Lille*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 336 p.
20. Chartier, R. *The Cultural Origins of the French Revolution*. Durham : Duke University Press, 1991. — 192 p.
21. Collins, J. B. *The State in Early Modern France*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 340 p.
22. Doyle, W. *Old Regime France, 1648–1788*. Oxford : Oxford University Press, 2001. — 262 p.
23. Doyle, W. *Origins of the French Revolution*. — Oxford : Oxford University Press, 2002. — 256 p.
24. Felix, G. *Finances et société sous l'Ancien Régime*. Paris : Armand Colin, 1995. 286 p.
25. Forrest, A. *The French Revolution and the Poor*. Oxford : Oxford University Press, 1981. — 296 p.
26. Furet, F. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge : Cambridge University Press, 1981. 228 p.
27. Goubert, P. *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*. New York : Vintage Books, 1972. 320 p.
28. Guizot, F. *Histoire de la civilisation en France*. — Paris : Didier et Cie, 1845. 4 vols.
29. Hanson, P. R. *The A to Z of the French Revolution*. Lanham : Scarecrow Press, 2007. 432 p.

30. Hobsbawm, E. J. *The Age of Revolution: 1789–1848*. London : Weidenfeld & Nicolson, 1962. 352 p.
31. Hobsbawm, E. *The Age of Revolution: 1789–1848*. London : Abacus, 2008. 352 p.
32. Hoffman, P. T., Postel-Vinay, G., Rosenthal, J.-L. *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris, 1660–1870*. Chicago : University of Chicago Press, 2000. 384 p.
33. Jones, C. *The Great Nation: France from Louis XV to Napoleon*. London : Penguin, 2003. 928 p.
34. Kaplan, S. T. *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*. The Hague : Martinus Nijhoff, 1976. 578 p.
35. Kennedy, E. *A Cultural History of the French Revolution*. New Haven : Yale University Press, 1989. 388 p.
36. Kwass, M. *Privileged Goods: Commodities and the Politics of Industrial Revolution in France, 1760–1820*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2004. 352 p.
37. Lefebvre, G. *The French Revolution: From Its Origins to 1793*. New York : Columbia University Press, 2001. 320 p.
38. Michelet, J. *Histoire de la Révolution française*. — Paris : Hachette, 1862. 7 vols.
39. Necker, J. *Compte rendu au Roi*. — Paris : Imprimerie Royale, 1781. 62 p.
40. Neely, S. *Was the French Revolution a Mistake?* Chicago : University of Chicago Press, 2021. — 198 p.
41. Popkin, J. D. *A Short History of the French Revolution*. Boston : Pearson, 2016. 228 p.
42. Price, R. *A Concise History of France*. — Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 416 p.
43. Schama, S. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. London : Penguin, 2004. 948 p.
44. Schama, S. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. New York : Alfred A. Knopf, 1989. 948 p.

45. Scott, H. M. *The Birth of a Great Power System, 1740–1815*. London : Pearson Education, 2006. 264 p.
46. Spang, R. *Stuff and Money in the Time of the French Revolution*. Cambridge : Harvard University Press, 2015. 432 p.
47. Tackett, T. *Becoming a Revolutionary: The Deputies of the French National Assembly and the Emergence of a Revolutionary Culture (1789–1790)*. Princeton : Princeton University Press, 1996. 408 p.
48. Tackett, T. *The Coming of the Terror in the French Revolution*. Cambridge : Harvard University Press, 2015. 472 p.
49. Tilly, C. *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992*. Cambridge : Blackwell, 1992. 256 p.
50. Tulard, J. *La Révolution française: institutions et société*. Paris : Fayard, 2001. 290 p.